

Центральноукраїнський національний технічний університет
Економічний факультет
Кафедра «Міжнародних економічних відносин»

«Допущено до захисту»
Зав. кафедрою МЕВ
д.е.н., професор

_____ Іван МИЦЕНКО
« ____ » _____ 2024 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
за першим (бакалаврським) рівнем вищої
освіти
на тему:
«Механізми забезпечення аграрного експорту України в умовах
воєнного стану»

Виконав здобувач вищої освіти
4 курсу, групи МЕВ-20
ОПП «Міжнародні економічні
відносини»
спеціальності 292 «Міжнародні
економічні відносини»
_____ Постриганенко О.О.
« ____ » _____ 2024 р.

Керівник роботи
д.е.н., професор
_____ Іван МИЦЕНКО
« ____ » _____ 2024 р.

Рецензент _____

м. Кропивницький

Анотація

Механізми забезпечення аграрного експорту України в умовах воєнного стану. – Рукопис.

Кваліфікаційна робота за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти зі спеціальності 292 «Міжнародні економічні відносини» освітньо-професійної програми «Міжнародні економічні відносини». – Центральноукраїнський національний технічний університет Міністерства освіти і науки України. – Кропивницький, 2024.

У роботі узагальнено теоретичні підходи щодо трактування ролі аграрного сектору у розвитку світової економіки. Систематизовано основні чинники міжнародної конкурентоспроможності аграрного сектора економіки. Узагальнено методичні підходи до оцінки стану і динаміки зовнішньої торгівлі аграрною продукцією. Проаналізовано динаміку зовнішньої торгівлі України аграрною продукцією. Оцінено ступінь структурних трансформацій в експорті аграрної продукції в умовах війни. Ідентифіковано основні чинники аграрного експорту України в умовах війни. Визначено можливості та загрози розвитку аграрного сектора України в умовах повномасштабної війни. Обґрунтовано інструменти забезпечення аграрного експорту України в умовах воєнного стану.

Ключові слова: зовнішня торгівля, сільськогосподарська продукція, аграрний експорт, структурні трансформації, воєнний стан

Anotation

Mechanisms for Ensuring Agricultural Exports of Ukraine under Martial Law. – Manuscript.

Qualifying work on obtaining a higher education degree " Bachelor " in the educational-professional program "International Economic Relations" in the specialty "International Economic Relations". – Central Ukrainian National Technical University. - Kropyvnytskyi. - 2024.

The study summarizes theoretical approaches to the interpretation of the role of the agricultural sector in the development of the world economy. The main factors of the international competitiveness of the agricultural sector of the economy are systematized. Generalized methodical approaches to assessing the state and dynamics of foreign trade in agricultural products. The dynamics of Ukraine's foreign trade in agricultural products have been analyzed. The degree of structural transformations in the export of agricultural products in wartime conditions is assessed. The main factors of agricultural export of Ukraine in the conditions of the war have been identified. Opportunities and threats to the development of the agricultural sector of Ukraine in the conditions of a full-scale war have been identified. The tools for ensuring the agricultural export of Ukraine in the conditions of martial law are substantiated.

Key words: foreign trade, agricultural products, agricultural exports, structural transformations, martial law

Зміст

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ АГРАРНОЮ ПРОДУКЦІЄЮ	6
1.1. Роль аграрного сектору у розвитку світової економіки	6
1.2. Детермінанти міжнародної конкурентоспроможності аграрного сектора економіки	16
1.3. Методи оцінки стану і динаміки міжнародної торгівлі аграрною продукцією	23
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ АГРАРНОЮ ПРОДУКЦІЄЮ	32
2.1. Динаміка зовнішньої торгівлі України аграрною продукцією	32
2.2. Структурні трансформації експорту аграрної продукції з України.....	39
2.3. Основні чинники аграрного експорту України в умовах війни.....	46
РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКСПОРТУ АГРАРНОЇ ПРОДУКЦІЇ З УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ	54
3.1. Можливості та загрози розвитку аграрного сектора України в умовах агресії.....	російської 54
3.2. Інструменти забезпечення аграрного експорту України в умовах воєнного стану	62
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	73

Вступ

Актуальність теми. Сільське господарство України зазнало серйозних збитків внаслідок військових дій Російської Федерації. Перед повномасштабним вторгненням російських військ наша країна щорічно виробляла близько 100 мільйонів тон зернових, що забезпечувало українським експортерам провідні позиції на міжнародному ринку. Військові дії та окупація територій значно ускладнили проведення сільськогосподарських робіт у 2022-2023 років, зробивши посівну кампанію надзвичайно складною з моменту проголошення незалежності. Зменшення площі посівів, відсутність робочої сили, руйнування обладнання та основних фондів, фінансові труднощі та зростання цін на паливо, а також погіршення логістики перевезень вантажів значно ускладнили умови роботи сільськогосподарських підприємств. Крім того, військові дії на території України призвели до падіння внутрішніх цін на сільськогосподарську продукцію нижче від собівартості.

Після підписання зернової угоди ситуація дещо поліпшилася, але проблеми з логістикою продовжуються, оскільки гострою залишається загроза функціонуванню «зернового коридору» та триває блокування українсько-польського кордону польськими фермерами, які протестують проти змін аграрної політики ЄС. В цих умовах відбулося істотне скорочення вартісного обсягу аграрного експорту України у 2022-2023 рр. та збільшення частки сировинної продукції, що негативно впливає на ВВП нашої країни.

Отже, з одного боку, тривожною вважалася довоєнна тенденція збільшення частки сільськогосподарського експорту в загальному експорті товарів з України, що свідчило про посилення деіндустріалізації української економіки. З іншого боку, під час війни аграрний експорт є основним джерелом надходження валюти в Україну, яка є необхідною для забезпечення критично важливого імпорту. Відповідно, актуальним завданням є вивчення динаміки та структури аграрного експорту, аналіз основних проблем функціонування сільськогосподарських підприємств в умовах війни та визначення перспективних напрямів ефективного використання аграрного потенціалу

України, оптимізації логістики постачання експортної продукції та забезпечення стабільного експорту.

Метою дослідження є обґрунтування механізмів забезпечення аграрного експорту України в умовах воєнного стану.

Відповідно до мети визначені наступні *завдання*:

- узагальнення теоретичних підходів щодо трактування ролі аграрного сектору у розвитку світової економіки;
- систематизація основних чинників міжнародної конкурентоспроможності аграрного сектора економіки;
- обґрунтування вибору методики для оцінки стану і динаміки зовнішньої торгівлі аграрною продукцією;
- аналіз динаміки зовнішньої торгівлі України аграрною продукцією;
- оцінка структурних трансформацій в експорті аграрної продукції в умовах війни;
- ідентифікація основних чинників аграрного експорту України в умовах війни;
- визначення можливостей та загроз розвитку аграрного сектора України в умовах повномасштабної агресії РФ;
- обґрунтування інструментів забезпечення аграрного експорту України в умовах воєнного стану.

Об'єктом дослідження є експорт аграрної продукції з України.

Предметом дослідження є обґрунтування механізмів забезпечення аграрного експорту України в умовах воєнного стану.

Методи дослідження. Теоретичною основою роботи стали положення теорій міжнародної торгівлі, економічного зростання, структурних трансформацій, інституційної теорії. Результати дослідження отримані за допомогою таких загальнонаукових та спеціальних методів, як: метод аналізу та синтезу – для окреслення ролі аграрного сектору у світовій економіці, систематизації детермінантів міжнародної конкурентоспроможності аграрного сектора економіки, ідентифікації основних чинників розвитку аграрного

експорту України; метод дедукції та індукції – для обґрунтування методики оцінки стану і динаміки зовнішньої торгівлі аграрною продукцією, для визначення можливостей та загроз розвитку аграрного сектора України в умовах повномасштабної агресії РФ; динамічний аналіз - для характеристики динаміки аграрного експорту та імпорту України; структурний аналіз – для оцінки структурних зрушень в аграрному експорті України у довоєнний період та під час повномасштабної війни; інституційний аналіз - для обґрунтування інструментів забезпечення аграрного експорту України в умовах воєнного стану.

Інформаційна база дослідження охоплює: наукові статті та монографії вітчизняних та зарубіжних вчених щодо розвитку сільськогосподарського сектору та особливостей торгівлі аграрною продукцією; аналітичні матеріали Продовольчої сільськогосподарської організації, Світової організації торгівлі та Світового банку; статистичні дані про зовнішню торгівлю України аграрною продукцією, опубліковані Державною службою статистики України; матеріали засобів масової інформації, опубліковані в мережі Інтернет.

Основний зміст роботи викладений на 58 сторінках. Робота містить 10 таблиць, 11 рисунків, 12 формул. Список використаної літератури налічує 58 позицій та розміщений на 6 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ АГРАРНОЮ ПРОДУКЦІЄЮ

1.1. Роль аграрного сектору у розвитку світової економіки

В умовах швидких та турбулентних змін глобального середовища сектори національної економіки функціонують та протидіють зовнішнім загрозам по-різному, залежно від причин турбулентності. Деякі сектори економіки виявляють унікальну здатність до резильєнтності, зберігають стійку позицію та відіграють роль стабілізатора, підтримуючи зростання та зайнятість в державі. Такі сектори зазвичай пов'язані із задоволенням основних потреб населення, а в умовах пост-пандемічної економіки та повномасштабної війни в Україні особливого значення набуває розвиток сільського господарства та харчової промисловості.

У розвинених країнах сільське господарство давно перестало розглядатися як основний сектор економіки, а його роль як чинника національного економічного зростання часто недооцінюється або нехтується. Навіть країни, які традиційно залежать від національних виробників аграрної продукції, за останні десятиліття реорганізували свою політику зростання на користь промисловості, торгівлі та/або секторів послуг відповідно до глобальних економічних тенденцій. Однак світова економічна криза 2008-2009 рр. та пандемія COVID-19 обумовили необхідність переоцінки та зміни пріоритетів розвитку. Кризові явища швидко поширюються в усьому світі, а особливо тих країн, де сільське господарство все ще відіграє важливу роль. В умовах нестабільного економічного середовища роль сільського господарства має розглядатися з точки зору ефективності використання його потенціалу та значення для економічного зростання.

Традиційно сільське господарство розглядається як сектор, що забезпечує населення продовольством. Глобалізація та збільшення торгівлі сільськогосподарською продукцією були основними причинами, які ініціювали серйозні дискусії щодо історичної ролі аграрного сектора економіки, а в умовах глобальних економічних криз вплив сільського господарства на економіку є

неоднозначною. Проте, сільське господарство залишається незамінним виробничим процесом, який робить значний внесок у економічне зростання і виконує роль важливого рушія розвитку сільських територій країн [1]. Значна роль сільського господарства в національній та світовій економіці стосується не лише забезпечення країн продовольством, але й пов'язана з іншими факторами, такими як виробництво та робоча сила, які також потрібні іншим секторам [2].

Сільське господарство та економіка розвитку виникли як підгалузі економічної науки в середині двадцятого століття [3]. Відтоді погляд на роль, яку може відігравати сільське господарство в економічному розвитку, поступово змінювався.

Наукові дослідження упродовж 1950-х і 1960-х років підкреслювали переважно пасивну роль сільськогосподарського сектора. З цієї точки зору, внесок сільського господарства в розвиток розглядався через перерозподіл робочої сили та опосередковане сприяння необхідним заощадженням та інвестиціям у промисловий сектор. Сільськогосподарський сектор в основному розглядався як джерело надлишку робочої сили, що з часом переміщувалася у промисловість. За цим послідували дослідження, які применшували роль сільського господарства в економічному розвитку на основі концепції Пребіша–Зінгера, яка припускала погіршення умов торгівлі аграрними продуктами порівняно з умовами торгівлі промисловими товарами [4].

У середині 1960-х років вчені почали розглядати сільське господарство як потенційний рушій зростання. Ця зміна відбулася після висновків, зроблених Джонстоном та Меллором про те, як сільське господарство може сприяти зростанню загальної економіки через зв'язки з ринком праці, продовольчим ринком, валютним курсом, інвестиціями та заощадженнями. У 1980-х роках розуміння ролі сільського господарства в економічному розвитку знову змінилося. В результаті досліджень вчені зробили висновок, що «сільськогосподарське зростання є результатом, а не призводить до загального зростання» [5]. Однак, приблизно з 2005 року, вчені повернулися до думки про те, що сільське господарство може стимулювати загальне зростання економіки.

Прикладами втілення такого підходу є результати дослідження фахівців Світового банку, відображені у «Звіті про світовий розвиток сільського господарства за 2008 рік» [6] і підписання Декларації Мапуту в 2003 році, в якій усі лідери африканських держав зобов'язалися виділяти принаймні 10% державних витрат на сільське господарство [7].

Можна визначити чотири основні наукові школи, які вплинули на зміну підходів до трактування ролі сільського господарства у світовій економіці [8]. По-перше, відповідно до школи «п'ятого колеса», сільське господарство не вважається стимулюючим фактором економічного розвитку, хоча воно може стримувати процеси зростання, якщо не приділяти належної уваги аграрному сектору економіки. По-друге, Чиказька школа наголошує на «раціональності та антиспотвореннях» [9]. Третій, основний, науковий напрям зосереджується на ролі сільського господарства в торгівлі: сільське господарство розглядається як «зупинка», або «ін'єкція». Четверта наукова школа розглядає сільське господарство як потенційну рушійну силу зростання. Один із напрямів цієї школи ґрунтується на аналіз структурних змін, розумінні відносного занепаду сільського господарства в процесі довгострокового економічного зростання. Цей напрямок підкреслює важливість потенціалу зростання сільського господарства для зміцнення внутрішнього ринку, що тим самим стимулює сукупне зростання. Адельман І. теоретично обґрунтувала функціонування цього механізму у концепції індустріалізації сільськогосподарського попиту («agricultural demand-led industrialization (ADLI)» [10]).

Приблизно з 2005 року вивчення ролі сільського господарства у забезпеченні розвитку економіки є важливим напрямом теоретичних та емпіричних досліджень. Хоча у цей же період вчені сумнівалися, що сільське господарство є важливим фактором стимулювання економічного зростання та скороченні бідності [11]. Водночас, внесок сільського господарства в економічне зростання підтверджений економічною історією сучасних країн Європи та Східної Азії з високим рівнем доходу [12]. Основне теоретичне положення, на якому ґрунтується доцільність розвитку сільського господарства,

полягає в тому, що фермери в країнах з низьким рівнем доходу, часто обробляючи невеликі ділянки, можуть бути ефективними виробниками, здатними генерувати додатковий прибуток, який може принести користь національній економіці [13]. Таким чином, підвищення продуктивності цих дрібних фермерів є ключовим завданням для держави. На додаток до підвищення продуктивності сільського господарства серед фермерів, розвинений переробний сектор і диверсифікація в напрямку вирощування високопродуктивних культур також є важливими елементами успіху. Однак, незважаючи на те, що переробний сектор може бути високопродуктивним, він також є дуже різноманітним сектором, включаючи дрібні та недостатньо капіталізовані види діяльності з дуже низькою окупністю праці, а також продуктивну діяльність, яка краще винагороджується. Розвиток переробного сектора одночасно залежить від динамізму сільського господарства та національної економіки загалом [14].

З огляду на зазначене вище, концепція ADLI має особливе значення для сучасних досліджень, враховуючи зв'язок між академічною концепцією ADLI І. Адельман та впровадженням ADLI в окремих країнах, що розвиваються. Згідно з концепцією ADLI, зростання сільського господарства, що виникає внаслідок збільшення продуктивності сільського господарства (що впливає, у свою чергу, із збільшення інвестицій в сільські території та технологічних інновацій) стимулює сукупне зростання. Зростання сільського господарства збільшує доходи фермерів, що створює попит на продукцію місцевого виробництва. Цей попит фермерів на внутрішні неторговельні товари є основною ланкою між зростанням сільського господарства (підвищенням доходів фермерів) і зростанням несільськогосподарської продукції.

Емпірично концепція ADLI була вперше перевірена в основоположній статті І. Адельман, де було змодельовано сценарії зростання, порівнюючи стратегію індустріалізації, орієнтовану на експорт (по суті, на виробництво), і ADLI для Південної Кореї. Було виявлено, що «хоча обидві стратегії генерували б зростання, впровадження концепції ADLI сприяло б кращому

загальному розвитку порівняно зі зростанням, спричиненим експортом, оскільки ADLI призводить до більшого поглинання робочої сили, більш рівномірного розподілу доходу, зменшення бідності та вищих темпів економічного зростання на душу населення» [10, с. 939]. Ці результати головним чином зумовлені зв'язками, створеними сільськогосподарським сектором, які були сильнішими, ніж ті, що створюються поза сільським господарством, оскільки фермерські домогосподарства залучали більше товарів і послуг від вітчизняних підприємств, ніж інші домогосподарства. Під час моделювання однакова сума інвестицій була спрямована в експортний сектор або сільськогосподарський сектор. Відповідно, І. Адельман було зроблено висновок, що ADLI на деяких етапах розвитку сприяла як кращому економічному розвитку, так і вищій нормі прибутку, а отже, ця стратегія має бути пріоритетною. Крім того, значна частина робіт з обчислення сільськогосподарських мультиплікаторів і зв'язків, як узагальнили Хаггблейд С., Хейзелл П. та Рірдон Т. [15], має подібне обґрунтування, як і дослідження Адельман. Загалом вченими встановлено, що застосування стратегії ADLI може сприяти загальному економічному зростанню країн.

В умовах динамічного глобального економічного середовища роль сільського господарства зростає [16]. Нова розширена роль сільського господарства відрізняється від традиційної ролі постачальника первинних ресурсів, продуктів харчування, доходу та зайнятості та включає забезпечення якості та безпеки харчових продуктів, захист навколишнього середовища, інтегрований розвиток сільських територій та соціальну структуру сільських територій [17]. У цьому контексті сільське господарство стає провідним сектором у складній економічній ситуації країни незалежно від його продуктивності та внеску в економіку, хоча сільське господарство залишається сектором економічної діяльності з багатьма специфічними проблемами.

В умовах тривалої економічної кризи роль і внесок сільського господарства в економічне зростання складно спрогнозувати на основі монетаристської теорії або на основі підходу, який базується на критиці

функціонування світових ринків [18]. Ринковий підхід розглядає сільське господарство як конкурентоспроможний сектор, який функціонує за принципами досконалої конкуренції та ефективно використовує ресурси для максимізації прибутку, припускаючи, що поточні недоліки сільського господарства спричинені дисбалансами, створеними сільськогосподарською політикою (наприклад, субсидії) та неефективністю більшості ферм [19]. Навпаки, інтегрований структурний підхід підтверджує, що сільське господарство має унікальні характеристики, і його не можна розглядати й оцінювати виключно за абсолютними фінансовими характеристиками [20]. Сільське господарство є сектором з унікальними характеристиками, який не можна регулювати лише за ринковими принципами, оскільки на його проблеми впливають структурні фактори глобальних ринків і ринкові деформації через політику втручання [21]. Структурні заходи та підтримка вважаються необхідними, оскільки сільське господарство характеризується високою нестабільністю цін і доходів, а його розвиток відбувається під впливом багатьох секторів економіки і в ньому домінують постачальники з обмеженою ринковою владою [22]. Отже, визнання ролі сільського господарства в економіках, які постраждали від економічної кризи, та визначення потенціалу стабілізації та зростання сектору вимагає використання теоретичного підґрунтя, яке може поєднувати два різні підходи.

Для оцінки важливості сільського господарства передусім потрібна точна ідентифікація та визначення сільськогосподарського сектора. Багато вчених вивчали питання використання аналізу витрат і прибутку, оцінки ролі сільського господарства в економіці та вивчення впливу політичних рішень. Було проведено численні дослідження щодо впливу Спільної Аграрної Політики (САП) на певні сільськогосподарські сектори та певні країни ЄС [23], що стало значним внеском у подальше коригування механізмів аграрної політики. Позитивні результати САП були зумовлені головним чином впливом на зростання зайнятості у сільській місцевості та на розвиток сільських територій, створенням альтернативних можливостей роботи для фермерів,

зменшенням кількості збиткових ферм завдяки підтримці САП, зростанням доходів місцевих бюджетів та трудовою міграцією в інші сектори регіональної економіки [24]. З іншого боку, кілька досліджень виявили негативний вплив САП на загальне використання робочої сили, використання робочої сили в домогосподарствах та зовнішнє використання робочої сили [25]. Регіональні характеристики відіграють вирішальну роль у прямому та непрямому впливі САП на сімейні ферми в Чеській Республіці, Латвії, Угорщині, Польщі, Словаччині та Румунії, а значні втрати робочих місць передусім очікуються у первинному та вторинному секторах у сільській місцевості, тоді як найвищий приріст зайнятості досягається у третинному секторі [26].

Аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що аграрний сектор відіграє ключову роль у розвитку світової економіки та у забезпеченні економічного зростання країн. Розвиток сільського господарства є важливим чинником продовольчої безпеки. Аграрний сектор забезпечує продукцію, необхідну для харчування населення, що є однією з основних потреб людського розвитку. Забезпечення стабільного доступу до харчових продуктів впливає на загальний рівень життя та здоров'я населення. Також сільське господарство є одним з основних джерел зайнятості у багатьох країнах, особливо в регіонах, що розвиваються. Значна частина населення працює в аграрному секторі, що допомагає зменшити безробіття та забезпечити належний рівень доходів для сільського населення. Багато країн використовують свої сільськогосподарські ресурси для експорту, що приносить їм значні доходи від зовнішньої торгівлі. Експорт сільськогосподарської продукції сприяє розвитку економіки та підвищенню її конкурентоспроможності на світовому ринку. Низка галузей переробної промисловості, такі як харчова промисловість, текстильна промисловість, хімічна промисловість та інші, залежать від постачання сировини з аграрного сектору. Таким чином, розвиток аграрного сектору має важливе значення для розвитку інших галузей економіки. Загалом, аграрний сектор виступає як важливий стимулятор економічного зростання та

соціального розвитку як у високорозвинених країнах, так і країнах, що розвиваються.

1.2. Детермінанти міжнародної конкурентоспроможності аграрного сектора економіки

Міжнародна конкурентоспроможність національних підприємств є життєво важливим чинником покращення темпів економічного зростання країни. Здатність національних товаровиробників конкурувати на зовнішніх ринках визначає загальний рівень міжнародної конкурентоспроможності країни, що є важливим чинником економічного зростання в швидкозмінному глобальному середовищі. Щоб країна могла успішно конкурувати в епоху глобалізації, вона повинна підвищувати міжнародну конкурентоспроможність, використовуючи результати оцінки основних детермінант та джерел формування конкурентних переваг національної економіки [27].

Конкурентоспроможність означає здатність підприємств галузі постачати товари та послуги покупцям за кращою ціною та вищою якістю, ніж інші постачальники аналогічних продуктів. Ці два фактори найбільше впливають на обсяг продажів. Однак, додаткові види діяльності, такі як дослідження ринку, реклама, взаємодія з клієнтами, торгові мережі та обслуговування клієнтів, також сприяють конкурентоспроможності [28].

Згідно визначення ОЕСР, «конкурентоспроможність - це рівень виробництва товарів і послуг країни, яка вступає в міжнародну конкуренцію, тоді як міжнародна конкуренція - це процес, у якому вищий рівень конкурентоспроможності досягається на різних рівнях, корпоративному, регіональному та національному» [29]. Конкурентоспроможність країни сприяє її здатності підтримувати високий рівень національного доходу, сприятливу позицію у світовій економіці та здатність країни створювати бізнес-клімат, у якому місцеві підприємства та бізнес можуть конкурувати на міжнародному рівні [30]. Конкурентоспроможність описується як сукупність установ, правил і обставин, які впливають на прибутковість країни. Визначення поточних і

потенційних національних економічних переваг, а також розуміння глобального товарного ринку допомагає у створенні комплексних програм для підвищення ринку та конкурентоспроможності продукції, а також для створення конкурентоспроможності в сільськогосподарському секторі [31]. Визнаючи важливість експорту сільськогосподарської продукції для національної економіки, вчені оцінювали актуальність продажів і маркетингу на різних етапах експорту продукції, а також досліджували конкурентні переваги та фактори, що впливають на ефективність у цьому секторі, на основі чого було зроблено висновок: «країни повинні приділяти пильнішу увагу вимогам і потребам ринку, щоб отримати конкурентну перевагу та успіх» [32].

У літературі конкурентоспроможність визначається через різні поняття та показники. Як концепція ефективності, конкурентоспроможність пов'язана з надходженнями країни від промислового експорту. Відповідно до цього підходу *ex post*, фірми є конкурентоспроможними, коли їм вдається збільшити свою частку на міжнародному ринку для певних продуктів [33]. Крім умов виробництва, ефективна концепція конкурентоспроможності визначає фактори, які стимулюють або перешкоджають експорту певних продуктів і країн, такі як валютний курс і торгова політика, ефективність маркетингових каналів і систем фінансування, міжнародні угоди та бізнес-стратегії [Там же].

Конкурентоспроможність може бути як міжнародною, так і національною. Це може стосуватися товарів на внутрішньому ринку або товарів, що постачаються на зовнішні ринки. Для того, щоб країна чи галузь здобула та утримала частку міжнародного ринку конкурувала з виробниками інших країн, їй необхідно виготовляти товари з найменшими альтернативними витратами. Конкурентоспроможність товару також можна оцінити на рівні ринку (галузі). Подальша диференціація конкурентоспроможності відбувається на основі просторового аналізу [28]. Оскільки це відносний показник, конкурентоспроможність компаній або регіонів можна порівнювати всередині країни або між країнами.

Сільське господарство відіграло вирішальну роль в економіці та розвитку багатьох країн. Крім того, забезпечення основних потреб людини (їжа, житло та одяг) значною мірою залежить від розвитку сільськогосподарського виробництва. Сільське господарство більшості розвинутих країн забезпечує їх населення продуктами харчування та сировиною для різних товарів, таких як житло, ліки, паливо та одяг, що сприяє збільшенню доходів, засобів до існування та рівня життя людей.

Сільське господарство вважається стратегічною галуззю, хоча його вплив на макроекономічні показники зменшується разом із соціально-економічним розвитком країн. Проте аграрний сектор все ще виконує багато соціальних, економічних та екологічних функцій [34; 35]. Сільське господарство сприяє створенню національного доходу, поглинає значні ресурси робочої сили, є важливою складовою зовнішньої торгівлі, постачає продовольство суспільству та сировину для промисловості, виконує важливі екологічні функції [36]. Тому в більшості країн світу конкурентоспроможність аграрного сектора є значною як по відношенню до інших секторів, так і до інших країн. Крім того, глобалізація і пов'язана з нею лібералізація економічних відносин посилюють значення конкуренції [37].

Конкурентоспроможність сільського господарства слід розуміти в контексті сектора, визначеного М. Портером як галузь промисловості, конкретну сферу економічної діяльності або групу фірм, що виробляють продукти, які є близькими замінниками [38]. Конкурентоспроможність - це термін, який використовувався щодо сільського господарства в наукових публікаціях 1980-х років. Тоді це здебільшого стосувалося розміру ферм, а також переваг, пов'язаних із масштабом їх діяльності. З часом конкурентоспроможність сільського господарства стала пов'язуватися з виробничими системами, зокрема із взаємозв'язками між цими системами та розміром ферми, ефективністю та продуктивністю. Регулярно збільшувалася кількість детермінант конкурентоспроможності в сільському господарстві, до

яких тепер відносяться «економічні, організаційні, психологічні та соціологічні фактори» [39].

Вчені пов'язують рівень міжнародної конкурентоспроможності аграрної продукції з такими чинниками, як: площа сільськогосподарських земель, наявність та якість добрив, чисельність та вартість робочої сили, економічне зростання, прямі іноземні інвестиції, обмінний курс та рівень інфляції [40]. Відповідно, для розуміння наявних порівняльних переваг сільськогосподарської продукції необхідно враховувати такі чинники, як площа, добрива, робоча сила, економічне зростання, прямі іноземні інвестиції, обмінний курс і рівень інфляції (рис. 1.1).

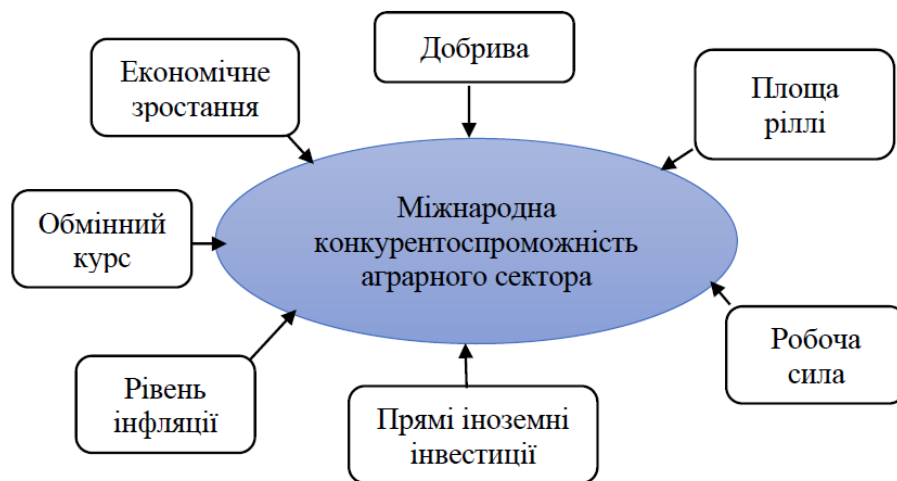

Рис. 1.1. Чинники міжнародної конкурентоспроможності аграрного сектора

Джерело: побудовано автором за [40]

З точки зору ефективності, конкурентоспроможність аграрного сектора країни можемо визначити як здатність аграрних підприємств виробляти продукцію в умовах, які не гірші, ніж в інших країнах. Відповідно до цього підходу країна, яка здатна забезпечити найбільший обсяг виробництва аграрної продукції, вважається конкурентоспроможною на зовнішніх ринках сільськогосподарської продукції порівняно з іншими країнами, враховуючи наявні у неї ресурси. Відповідно, можемо використати загально відому

виробничу функцію Кобба-Дугласа для опису чинників економічного зростання в аграрному секторі:

$$Y = A \cdot K^{\alpha} \cdot L^{1-\alpha}, \quad (1.1)$$

де Y - обсяг виробництва аграрної продукції, K – інвестиції в аграрний сектор, а L - кількість зайнятих в аграрному секторі, тоді як α є додатним параметром від 0 до 1, що представляє прибуток на капітал. Аграрний сектор країни буде вважатися ефективним, якщо він використовує свої капітальні та трудові ресурси для отримання максимально можливого обсягу виробництва, утримуючи технологію незмінною. У цьому випадку аграрний сектор буде на межі виробничих можливостей, тому задіяні в ньому фактори виробництва не витратяться марно, а працівники матимуть найвищий можливий рівень доходу.

Ефективність і виробнича ефективність фірм аграрного сектору, пов'язані з потенціалом, накопиченим з часом, що впливає на їхні конкурентні стратегії. Вони, у свою чергу, змінюються залежно від економічного середовища та конкурентної боротьби, що впливають на функціонування фірм аграрного сектора. Конкурентоспроможність, таким чином, слід розуміти як міру, яка охоплює більше ніж одну аграрну фірму, але яка безпосередньо пов'язана зі структурою конкуренції на конкретному ринку.

Розглядаючи поняття конкурентоспроможності з точки зору підприємства, вчені виділяють такі групи факторів: бізнес-фактори, структурні фактори, системні фактори (рис. 1.2).

Бізнес-фактори - це ті, над якими підприємство має істотний контроль. До них належать сукупні знання, створені фірмою та її стратегіями, ефективність управління, навчання та результативність, технологічні процеси переробки продуктів, організаційні методи та людські ресурси [41].

Структурні фактори – це ті, над якими підприємство не має повного контролю. Тобто фірми обмежені самим процесом конкуренції та його специфікою. Окрім характеристик попиту та пропозиції, ці фактори включають вплив неринкових інститутів, які визначають режим стимулів та регулювання,

географічний розподіл, ступінь технологічної складності, темпи зростання, маркетингові системи та можливості доступу до міжнародних продуктів [Там же].

Системні фактори - це ті, які фірма практично не контролює. Вони створюють умови, які є зовнішніми для фірми, але служать параметрами процесу прийняття рішень. Вони включають наступні типи факторів: інфраструктурні (наявність, якість і вартість енергії, транспорту, телекомунікацій, основних ресурсів і технологічних послуг); макроекономічні (обмінний курс, податкове навантаження, темпи зростання ВВП, пропозиція кредитів і процентні ставки та політика заробітної плати), політично-інституційні (податкова політика, тарифна політика, фіскальна підтримка технологічних ризиків, державна купівельна спроможність), соціальні (система навчання праці, освітня політика та підготовка людських ресурсів, праця та соціальне забезпечення) правові та регуляторні (політика захисту промислової власності, збереження навколишнього середовища, захист конкуренції та захисту споживачів) і міжнародні (тенденції у світовій торгівлі, міжнародні потоки капіталу, ризиковані інвестиції та технології, відносини з багатосторонніми організаціями).

Рис. 1.2. Детермінанти конкурентоспроможності сільського господарства

Джерело: побудовано автором за [41]

Як видно з рис. 1.2, обсяг терміна «конкурентоспроможність» з підприємством як центральним елементом, охоплює вплив економічної структури та зовнішньої системи. У контексті цього підходу, важливо визначати не лише показники відносної ефективності (або конкурентоспроможності) між країнами, але й детермінанти їх конкурентоспроможності, щоб мати можливість краще розробляти державну політику для покращення конкурентного середовища фірм і розширювати їхні наступні переваги для населення з точки зору економічного зростання та розвитку.

З одного боку, обґрунтування значного переліку чинників дозволяє розробити синтетичний показник конкурентоспроможності, а з іншого – проводити окремий аналіз факторів і ефектів конкурентоспроможності. Наприклад, дослідження показали, що сільське господарство країн ЄС відрізняється як за ресурсами, так і за співвідношенням між факторами виробництва та ефективністю їх використання. Чітка різниця в рівні конкурентоспроможності спостерігалася між старими та новими державами-членами, хоча деякі з них займали відносно високі рейтинги з точки зору факторів конкурентоспроможності, що вказує на можливості підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора. Вченими доведено, що в структурі джерел конкурентоспроможності найважливіше місце займають людські ресурси. У свою чергу умови ведення господарства найбільшою мірою визначаються середньою площею господарства. Ефекти конкурентоспроможності переважно визначаються продуктивністю праці, що підтверджує необхідність більш динамічних процесів конвергенції [42].

Інструменти спільної аграрної політики (САП) є дуже важливими, оскільки вона підлягає безперервному реформуванню внаслідок мінливих внутрішніх умов Європейського Союзу та динамічних глобальних трансформацій. Однією з цілей САП є підвищення конкурентоспроможності сільського господарства. З іншого боку, ефективне використання інструментів політики згуртованості має сприяти зменшенню диспропорцій у рівні розвитку

та підвищенню рівня конкурентоспроможності, зокрема в найменш розвинених країнах і регіонах. Особливу увагу слід звернути на країни з високим конкурентоспроможним потенціалом і водночас із відносно низьким ефектом конкурентоспроможності. Зокрема, це стосується нових держав-членів. Більшість із цих країн мають структурні проблеми та надмірний рівень зайнятості в сільському господарстві. Таким чином, для підвищення конкурентоспроможності сільського господарства необхідно узгоджувати інструменти аграрної політики зі структурною політикою відповідно до потреб держав-членів [42].

Отже, на міжнародну конкурентоспроможність аграрного сектора впливатиме склад конкурентного середовища, структурні та поведінкові компоненти аграрного сектора та пов'язаних з ним галузей переробної промисловості. Ці закономірності походять від взаємозалежності, яка існує між конкурентоспроможними фірмами чи секторами через технологічну взаємодоповнюваність, обмеження та стимули для потоку товарів, на додаток до розвиненості інфраструктури, ефективності нормативно-правового забезпечення, систем планування та промислової політики.

Аналіз конкурентоспроможності, таким чином, повинен враховувати різноманіття факторів, які здатні генерувати конкурентні переваги, такі як обсяги продаж на внутрішньому та зовнішньому ринках, продуктивність та ефективність виробництва, доступність інвестицій, інноваційність та використання нових методів. Таким чином, міжнародна конкурентоспроможність аграрного сектора економіки формується під впливом ділових, структурних і системних детермінант.

1.3. Методи оцінки стану і динаміки міжнародної торгівлі аграрною продукцією

Як особлива галузь світової торгівлі, торгівля сільськогосподарською продукцією здійснює вплив на економічне зростання країн, на продовольчу безпеку та навколишнє середовище. Ступінь забезпеченості населення

агропродовольством має стратегічне значення і становить основу виживання країни в умовах кліматичних змін та коливань світових цін на сировинні ресурси. Вільна торгівля сільськогосподарською продукцією є важливим інструментом «перерозподілу сільськогосподарських ресурсів у глобальному масштабі, утворюючи важливі зв'язки між територіями, багатими та дефіцитними сільськогосподарськими ресурсами в усьому світі» [43]. Однак міжнародна торгівля сільськогосподарською продукцією є дуже чутливою, складною та особливою проблемою, що в основному є результатом промислових і товарних характеристик сільськогосподарської продукції, а також специфіки сільськогосподарської політики [44].

Відповідно, основою формування зовнішньоекономічної політики держави в частині торгівлі агропродовольством, повинно бути врахування внутрішніх потреб населення з точки зору продовольчої безпеки та ефективності експортно-імпортних операцій у торгівлі аграрною продукцією. Проведення ґрунтовного аналізу зовнішньої торгівлі аграрною продукцією є важливою складовою розробки управлінських рішень щодо формування сільськогосподарської політики держави, розробки й застосування інструментів підтримки експортерів аграрної продукції.

Загальна методика дослідження зовнішньої торгівлі країни аграрною продукцією передбачає вивчення її динаміки та частки, яку вона займає в загальних обсягах експорту та імпорту, з якими країнами відбувається товарообмін цією продукцією [45]. Цей підхід ґрунтується на використанні даних офіційної статистики, які публікуються в поточних цінах і включають такі показники:

- вартісні обсяги експорту та імпорту аграрної продукції;
- експорт та імпорт окремих аграрних товарів у натуральному вираженні;
- вартісні обсяги експорту та імпорту аграрної продукції за регіонами світу та основними країнами-партнерами;
- баланс торгівлі аграрною продукцією.

Динаміку експорту, імпорту та балансу торгівлі аграрною продукцією досліджують за допомогою таких показників: абсолютний темп приросту, відсоткова зміна, відносний темп приросту. Існують різні типи темпів зростання, і кожен тип вимірює швидкість зміни певної величини за певний період (табл. 1.1).

За допомогою абсолютного темпу зростання вимірюють фактичну зміну показника за досліджуваний період, яка розраховується як різниця початкового значення від кінцевого. Відсоткова зміна показника дозволяє оцінити, у скільки разів його значення у досліджуваний період більше або менше значення у попередній або базовий період, а для його розрахунку необхідно знайти співвідношення двох показників ряду динаміки. Відносна зміна – це частка, яка визначає розмір абсолютної зміни порівняно з еталонним значенням. Відносний темп зростання показника використовується для порівняння зміни його значення за певний період з його початковою величиною (у попередній чи базовий період) і виражається у відсотках.

Таблиця 1.1

Показники для оцінки динаміки торгівлі аграрною продукцією

Назва показника	Формула	Пояснення
1. Абсолютний темп зростання (absolute growth rate (AGR))	$AGR = V_i - V_{i-1} \quad (1.2)$ $AGR_b = V_i - V_b, \quad (1.3)$	V_i – значення показника в досліджуваному році, V_{i-1} – значення показника в попередньому періоді, V_b – значення показника в базовому періоді
2. Відсоткова зміна показника (Perc_change)	$Perc_change = \frac{V_i}{V_{i-1}} \cdot 100\%. \quad (1.4)$ $Perc_change_b = \frac{V_i}{V_b} \cdot 100\%. \quad (1.5)$	
3. Відносний темп зростання показника (relative growth rate (RGR))	$RGR = \frac{V_i - V_{i-1}}{V_{i-1}} \cdot 100\%. \quad (1.6)$ $RGR_b = \frac{V_i - V_b}{V_b} \cdot 100\%. \quad (1.7)$	

Джерело: складено автором на основі [46]

В контексті мети та завдань нашого дослідження розглянемо детальніше методи оцінки аграрного експорту. Під експортом сільськогосподарської продукції розуміють «доставку сільськогосподарських товарів або продуктів,

сирих чи перероблених, з порту країни або продаж сільськогосподарської продукції, виробленої в країні походження, на ринки інших країн» [47].

Вивчення стану та динаміки аграрного експорту проводять в кілька етапів. По-перше, вчені аналізують динаміку експорту аграрної продукції у вартісному вираженні, визначають частку агропродовольства в загальних обсягах експорту країни та її зміну за досліджуваний період, оцінюють динаміку експорту аграрної продукції на основі розрахунку темпів його приросту порівняно з попереднім періодом та відносно базового року [48; 49, с. 75]. По-друге, вчені досліджують товарну структуру аграрного експорту за основними групами товарів: розраховують частки кожного товару в загальних обсягах аграрного експорту, визначають основні товарні групи, які формують спеціалізацію національної економіки, оцінюють зміну цих показників з метою визначення структурних трансформацій аграрного експорту за досліджуваний період.

Відповідно до «Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТЗД)» дані офіційної статистики про зовнішню торгівлю аграрною продукцією подаються за чотирма укрупненими групами, в яких виділяються відповідні групи товарів за двозначними кодами (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Товарні групи аграрного експорту (імпорту) згідно УКТЗД

I. Живі тварини та продукти тваринництва	III. Жири та олії рослинного і тваринного походження
01 живі тварини 02 м'ясо та харчові субпродукти 03 риба і ракоподібні 04 молоко та молочні продукти, яйця, мед 05 інші продукти	15 Жири та олії рослинного і тваринного походження
II. Продукти рослинного походження	IV. Готові харчові продукти
06 живі дерева та інші рослини 07 овочі 08 їстівні плоди та горіхи 09 кава, чай 10 зернові культури 11 продукція борошномельного виробництва 12 насіння і плоди олійних культур 13 шелак природний 14 рослинні матеріали для виготовлення	16 продукти з м'яса, риби 17 цукор і кондитерські вироби з цукру 18 какао та продукти з нього 19 готові продукти із зерна 20 продукти переробки овочів 21 різні харчові продукти 22 алкогольні і безалкогольні напої та оцет 23 залишки і відходи харчової промисловості 24 тютюн та його промислові замінники

Джерело: побудовано автором за [50]

Як видно з таблиці 1.2, торгівля аграрною продукцією охоплює як сировинну продукцію, яка практично не підлягала переробці та має низький рівень доданої вартості (I – III товарні групи), а також включає продукти харчування, які виготовлені підприємствами харчової промисловості із сільськогосподарської сировини та мають вищу додану вартість (IV група товарів). Таким чином, досліджуючи структуру зовнішньої торгівлі важливо не лише визначати частку аграрної продукції в загальному експорті (імпорті) товарів, але й аналізувати, яку частку в аграрному експорті займає сировинна продукція та як змінюється співвідношення сировини і готових харчових продуктів. Отже, йдеться про оцінку структурних змін у торгівлі аграрною продукцією, а в контексті теми нашого дослідження основним напрямом буде оцінка структурних змін в аграрному експорті.

Оцінка структурних змін в зовнішній торгівлі передбачає аналіз змін у різних аспектах зовнішньоекономічної діяльності, таких як товарна структура експорту та імпорту, географія торгівлі, динаміка обсягів торгівлі з різними країнами, а також тенденції укладання та реалізації міжнародних угод та домовленостей. Ця оцінка допомагає зрозуміти, як змінюється зовнішньоторговельний обмін країни з часом та виявити емерджентні тенденції та виклики.

Загалом, результати оцінки структурних змін в зовнішній торгівлі дозволяють охарактеризувати товарну структуру на основі аналізу змін у відсотковому співвідношенні різних товарних груп у загальному обсязі експорту та імпорту. Переважання часток окремих товарів в експорті країни та їх збільшення за досліджуваний період свідчатиме про секторальну спеціалізацію національної економіки на виробництві цієї продукції. Також вчені досліджують географію торгівлі і вивчають зміни у географічній структурі зовнішньої торгівлі, зокрема зміни за основними торговельними партнерами та регіонами. Результати оцінки структурних змін в зовнішній торгівлі використовуються для визначення основних тенденцій та динаміки

торговельної діяльності країни і обґрунтування напрямів подальшого розвитку та вдосконалення зовнішньоекономічних стратегій.

З метою оцінки структурних змін в економіці вчені використовують інтегральні коефіцієнти: лінійний коефіцієнт «абсолютних» структурних зрушень; квадратичний коефіцієнт «абсолютних» структурних зрушень; квадратичний коефіцієнт відносних структурних зрушень; коефіцієнт структурних зрушень К. Гатєва; індекс Рябцева.

Лінійний коефіцієнт «абсолютних» структурних зрушень - це найбільш загальний показник, який використовується для вимірювання структурних змін у виробництві або торгівлі і визначається як відношення різниці між поточним значенням частки показника та попереднім значенням його частки до кількості елементів структури [51]. Для розрахунку коефіцієнта абсолютних структурних зрушень в аграрному експорті у нашій роботі необхідно розрахувати суму приросту частки кожної товарної групи в експорті за модулем та поділити її на кількість товарних груп аграрного експорту. Цей показник характеризує середню величину змін часток усіх товарних груп за досліджуваний період і розраховується за наступною формулою:

$$K_{LA} = \frac{\sum_{i=1}^k |d_{ij} - d_{ij-1}|}{n}, \quad (1.8)$$

де: K_{LA} – лінійний коефіцієнт «абсолютних» структурних зрушень в аграрному експорті; d_{ij} – частка i -тої товарної групи в загальній структурі аграрного експорту в j -тий період; d_{ij-1} – частка i -тої товарної групи в загальній структурі аграрного експорту в попередній період; n – кількість товарних груп.

Квадратичний коефіцієнт «абсолютних» структурних зрушень вважається більш диференційованим показником, який використовується для оцінки швидкості змін, що відбулися в структурі торгівлі:

$$K_{KV_A} = \sqrt{\frac{\sum (d_{ij} - d_{ij-1})^2}{n}}, \quad (1.9)$$

де: K_{VA} – квадратичний коефіцієнт «абсолютних» структурних зрушень в аграрному експорті; d_{ij} – частка i -тої товарної групи в загальній структурі

аграрного експорту в j -тий період; d_{ij-1} – частка i -тої товарної групи в загальній структурі аграрного експорту в попередній; n – кількість товарних груп.

За допомогою квадратичного коефіцієнта «абсолютних» структурних зрушень розраховують більш точне значення відхилення часток елементів структури у досліджуваній період від їх значень у попередній чи базовий період. Для ідентифікації ступеня швидкості структурних змін вчені використовують таку градацію значень цього коефіцієнта:

- 1) $K_{VA} < 2\%$ - незначні структурні зміни;
- 2) $2\% < K_{VA} < 10\%$ - істотні структурні зміни;
- 3) $K_{VA} > 10\%$ - великі структурні зміни [51].

Обидва наведені вище коефіцієнти «абсолютних» структурних зрушень розраховуються у відсоткових пунктах (в. п.) і надають зведену оцінку швидкості зміни часток окремих товарних груп в аграрному експорті країни.

Для узагальненої оцінки інтенсивності зміни часток товарних груп в аграрному експорті доцільно використати квадратичний коефіцієнт відносних структурних зрушень. Цей показник відображає ступінь відхилення динаміки часток товарних груп в аграрному експорті від їх середнього значення, яке приймається за 100%, і розраховується за формулою:

$$K_{KVW} = \sqrt{\sum \left(\frac{d_{ij}}{d_{ij-1}} - 1 \right)^2 d_{ij-1}}, \quad (1.10)$$

де: K_{KVW} – квадратичний коефіцієнт відносних структурних зрушень в аграрному експорті; d_{ij} – частка i -тої товарної групи в загальній структурі аграрного експорту в j -тий період; d_{ij-1} – частка i -тої товарної групи в загальній структурі аграрного експорту в попередній.

Попри високу еластичність цього коефіцієнта і чутливість до зміни часток структурних елементів у загальній сукупності, його використання у дослідженнях обмежується широким діапазоном значень (від 0 до 1000%) і можливим спотворенням результатів у випадку наближення до 0 часток структурних елементів у загальній сукупності через перевищення коефіцієнтом верхньої межі шкали вимірювання [51].

Для аналізу структурних зрушень в аграрному експорті країни також можна застосувати інтегральний коефіцієнт Гатєва, який дозволяє оцінити істотність відносних структурних відмінностей на основі визначення інтенсивності змін за окремими товарними групами та зміни їх частки в загальних обсягах аграрного експорту:

$$K_{\text{Гатєва}} = \sqrt{\frac{\sum (d_1 - d_0)^2}{\sum d_1^2 + \sum d_0^2}}, \quad (1.11)$$

де: d_0 – частка i -тої товарної групи в загальній структурі аграрного експорту в базовому періоді; d_1 – частка i -тої товарної групи в загальній структурі аграрного експорту в досліджуваному періоді.

Сутність індексу Рябцева полягає у фактичному порівнянні двох структур з їх максимальними значеннями, що дозволяє визначати, наприклад, відхилення товарної структури однієї країни від нормованої структури. У нашому дослідженні ми розрахуємо коефіцієнт Рябцева на основі визначення відхилення структури аграрного експорту у поточному періоді від його структури у базовому періоді:

$$I_{\text{Рябцева}} = \sqrt{\frac{\sum (d_1 - d_0)^2}{\sum (d_1 + d_0)^2}}, \quad (1.12)$$

де: d_0 – частка i -тої товарної групи в загальній структурі аграрного експорту в базовому періоді; d_1 – частка i -тої товарної групи в загальній структурі аграрного експорту в досліджуваному періоді.

З метою оцінки величини структурних зрушень в експорті аграрної продукції використаємо шкалу значень індексу Рябцева (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Шкала оцінювання структурних зрушень на основі індексу Рябцева

Інтервал значень	Характеристика міри структурних відмінностей
0,000 – 0,030	Тотожність структур
0,031 – 0,070	Дуже низький рівень відмінностей структур
0,071 – 0,150	Низький рівень відмінностей структур
0,151 – 0,300	Істотний рівень відмінностей структур
0,301 – 0,500	Значний рівень відмінностей структур
0,501 – 0,700	Дуже значний рівень відмінностей структур
0,701 – 0,900	Протилежний тип структур
0,901 та вище	Повна протилежність структур

Джерело: [52]

Отже, для дослідження аграрного експорту країни доцільно використовувати методи динамічного і структурного аналізу. У нашій роботі для оцінки динаміки експорту аграрної продукції розрахуємо показники абсолютних та відносних темпів зростання. З метою визначення швидкості та інтенсивності змін у товарній структурі аграрного експорту необхідно застосувати методичні підходи, які полягають в оцінюванні структурних зрушень на основі розрахунку інтегральних коефіцієнтів.

РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ АГРАРНОЮ ПРОДУКЦІЄЮ

2.1. Динаміка зовнішньої торгівлі України аграрною продукцією

До початку повномасштабного вторгнення російських військ українська економіка вийшла на провідні позиції в світі за обсягами постачання на міжнародні ринки окремих видів сільськогосподарської продукції. Згідно звіту Продовольчої та сільськогосподарської організації, у 2021 р. Україна займала 1-ше місце за вартістю експорту соняшникової олії (6,31 млрд дол. США), що у 2 рази перевищувало поставки з Росії та у сім разів було більше за експорт з інших країн, що входять до десятки провідних-країн експортерів цього товару [53]. Також у 2021 р. Україна була серед лідерів за обсягами експорту пшениці (5 місце) і поставила на світовий ринок цієї продукції вартістю в 4,7 млрд дол. США, випередивши Францію (4,48 млрд дол. США), Аргентину (2,45 млрд дол. США), Німеччину (1,97 млрд дол. США), Румунію (1,8 млрд дол. США) та Індію (1,72 млрд дол. США), які входять до десятки провідних експортерів пшениці. Українські аграрії забезпечили у 2021 р. провідні позиції нашої країни (3-тє місце в світі) за обсягами експорту ячменю, вартість якого становила 1,17 млрд дол. США, поступившись лише Австралії та Франції.

Провідні позиції України на світових ринках сільськогосподарської продукції відповідно обумовлюють переважання аграрної продукції в експорті. До 2014 р. частка аграрної продукції в експорті України не перевищувала 30%, а після анексії Росією Криму та окупації частини Донецької і Луганської областей експорт сільськогосподарської продукції почав збільшуватися, що призвело до зростання частки аграрної продукції в експорті товарів. Так, у 2015 р. аграрна продукція становила 38,3% від загального обсягу експорту товарів, а у 2023 р. – 60,8%, що свідчить про посилення аграрної спеціалізації української економіки та зростання сировинної складової в експорті.

Аналіз динаміки обсягів експорту сільськогосподарської продукції з України (рис. 2.1) дозволяє зробити висновок про високу адаптивність вітчизняного аграрного сектору до змінних умов внутрішнього і зовнішнього

середовища. Про це свідчить порівняно швидке відновлення виробництва та збільшення експорту після кризи, що виникла після анексії Криму та початку воєнних дій на сході країни. Попри зменшення аграрного експорту з 17,3 млрд дол. США у 2014 р. до 14,7 млрд дол. США у 2015 р., аграрні підприємства змогли в кризових умовах налагодити свою діяльність та вже у 2016 р. збільшити обсяги експорту. Під час пандемії COVID-19 аграрний сектор виявився також стійким до впливу обмежень ділової активності, про що свідчить незначне зростання обсягів експорту у 2020 р. та істотне нарощення експорту у 2021 р. Проте, аграрний сектор виявився менш стійким до загроз воєнного стану і обсяги експорту зменшилися у 2022-2023 рр.

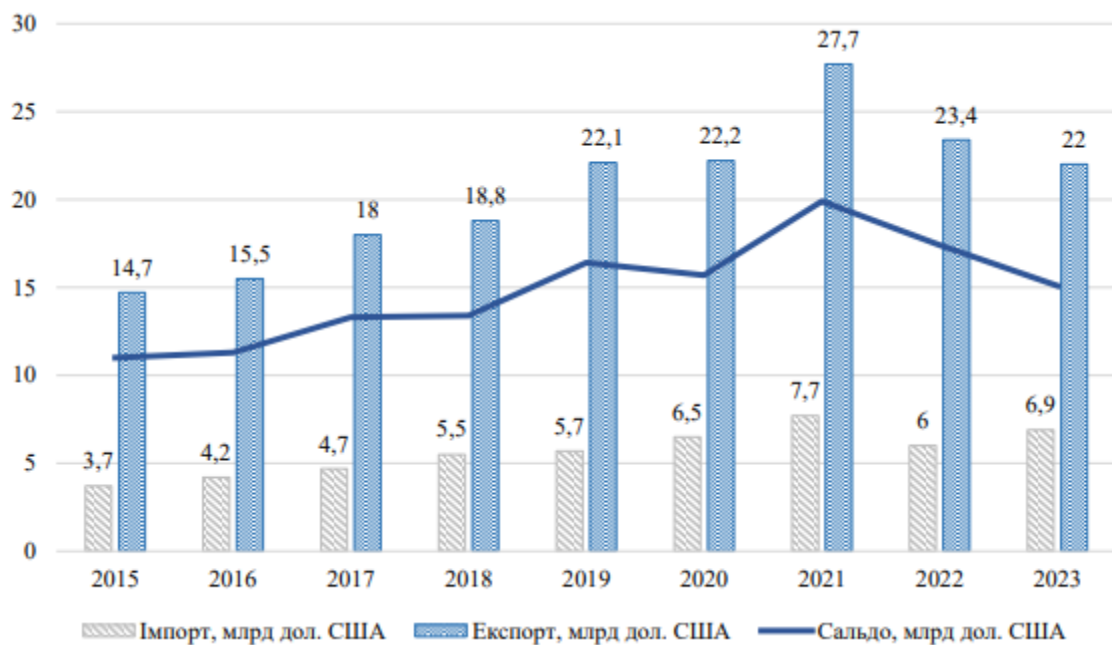

Рис. 2.1. Динаміка показників зовнішньої торгівлі України аграрною продукцією у 2015-2023 рр.

Джерело: побудовано автором за [50]

Слід зауважити, що Україна імпортує значно менше аграрної продукції, що забезпечує наявність додатного сальдо зовнішньої торгівлі цими товарними групами. Крім цього, зростаюча динаміка експорту сприяла збільшенню позитивного сальдо у торгівлі аграрною продукцією у продовж 2016-2021 рр., що забезпечувало більші валютні надходження до нашої країни.

Детальний аналіз динаміки аграрного експорту України проведемо із використанням абсолютних та відносних показників, які були розглянуті у підрозділі 1.3 (табл. 1.1). За результатами наших розрахунків, найбільший абсолютний приріст експорту аграрної продукції спостерігався у 2021 р., коли експорт збільшився на 5,5 млрд дол. США порівняно з попереднім роком та на 13 млрд дол. США – відносно 2015 р., який прийнятий нами за базовий період (табл. 2.1). Звернемо увагу, що попри щорічне скорочення обсягів аграрного експорту в умовах повномасштабної війни у 2022 р. та 2023 р. (відповідно на 4,3 млрд дол. США та 1,4 млрд дол. США відносно попереднього року), відбувалося збільшення цього показника порівняно з базовим періодом – на 8,7 млрд дол. США у 2022 р. та на 7,3 млрд дол. США у 2023 р.

Таблиця 2.1

Результати аналізу динаміки аграрного експорту України у 2015-2023 рр.

Роки	Експорт, млрд дол. США	Абсолютне зростання відносно попереднього року, млрд дол. США	Абсолютне зростання відносно базового року, млрд дол. США	Відсоткова зміна показника, % до попереднього року	Відсоткова зміна показника, % до базового року	Відносний темп зростання показника, % до попереднього року	Відносний темп зростання показника, % до базового року
2015	14,7	-2,6	-	85,0	-	-15,0	-
2016	15,5	0,8	0,8	105,4	105,4	5,4	5,4
2017	18	2,5	3,3	116,1	122,4	16,1	22,4
2018	18,8	0,8	4,1	104,4	127,9	4,4	27,9
2019	22,1	3,3	7,4	117,6	150,3	17,6	50,3
2020	22,2	0,1	7,5	100,5	151,0	0,5	51,0
2021	27,7	5,5	13	124,8	188,4	24,8	88,4
2022	23,4	-4,3	8,7	84,5	159,2	-15,5	59,2
2023	22	-1,4	7,3	94,0	149,7	-6,0	49,7

Джерело: розраховано автором за даними [50]

Максимальне відсоткове збільшення аграрного експорту України зафіксоване у 2021 р., яке становило 124,8% порівняно з попереднім роком та 188,4% відносно базового періоду. Найбільш істотне скорочення аграрного експорту відбулося у 2015 р. та у 2022 р. і становило відповідно 15,0% та 15,5% відносно попереднього року. Незважаючи на щорічне скорочення

експорту аграрної продукції у 2022 р. та 2023 р. (на 15,5% та 6,0%) у довгостроковій перспективі спостерігалось зростання обсягів експорту порівняно з 2015 р. – на 59,2% у 2022 р. та 49,7% у 2023 р.

Кризові явища в економіці та запровадження воєнного стану також впливали на динаміку імпорту аграрної продукції. Хоча Україна забезпечує споживчий попит на продовольство переважно за рахунок власного виробництва сільськогосподарської продукції, аграрний імпорт є важливим, оскільки забезпечує надходження тих продуктів, які в нашій країні не виготовляються або виготовляється в недостатній кількості. На відміну від динаміки експорту, динаміка аграрного імпорту характеризувалася істотним абсолютним скороченням відносно попереднього року у 2015 р., а його скорочення у 2022 р. було дещо меншим (табл. 2.2). Найбільше абсолютне зростання обсягів аграрного імпорту спостерігалось у 2023 р. і становило 3,2 млрд дол. США.

Таблиця 2.2

Результати аналізу динаміки аграрного імпорту України у 2015-2023 рр.

Рік	Імпорт, млрд дол. США	Абсолютне зростання відносно попереднього року, млрд дол. США	Абсолютне зростання відносно базового року, млрд дол. США	Відсоткова зміна показника, % до попереднього року	Відсоткова зміна показника, % до базового року	Відносний темп зростання показника, % до попереднього року	Відносний темп зростання показника, % до базового року
2015	3,7	-2,6	-	58,7	-	-41,3	-
2016	4,2	0,5	0,5	113,5	113,5	13,5	13,5
2017	4,7	0,5	1	111,9	127,0	11,9	27,0
2018	5,5	0,8	1,8	117,0	148,6	17,0	48,6
2019	5,7	0,2	2	103,6	154,1	3,6	54,1
2020	6,5	0,8	2,8	114,0	175,7	14,0	75,7
2021	7,7	1,2	4	118,5	208,1	18,5	108,1
2022	6	-1,7	2,3	77,9	162,2	-22,1	62,2
2023	6,9	0,9	3,2	115,0	186,5	15,0	86,5

Джерело: розраховано автором за даними [50]

У 2015 р. зниження обсягів аграрного імпорту було більш істотним, ніж у 2022 р., про що свідчить відсоткова зміна цього показника відносно

попереднього року, яка становила відповідно 58,7% та 77,9%. Отже, у 2015 р. імпорту аграрної продукції зменшився на 41,3% порівняно з 2014 р., а у 2022 р. відбулося зменшення імпорту на 22,1% порівняно з 2021 р. При цьому звернемо увагу, що у 2023 р. імпорту агропродовольства збільшився на 15% відносно попереднього року. У довгостроковій перспективі спостерігалось стійке зростання обсягів аграрного імпорту відносно базового 2015 року.

Зовнішня торгівля аграрною продукцією охоплює чотири основні товарні групи, за якими також доцільно проаналізувати динаміку експорту, імпорту та сальдо зовнішньоторговельного обороту. Упродовж досліджуваного періоду найбільшим був експорт продуктів рослинного походження, його вартість збільшилася з 7,97 млрд дол. США у 2015 р. до 15,5 млрд дол. США у 2021 р. (на 94,5%). Через повномасштабне вторгнення російських військ український експорт рослинної продукції зменшився до 11,7 млрд дол. США у 2023 р. або на 24,5% порівняно з 2021 р. (табл. 2.3). Проте, позитивом є збереження додатного сальдо зовнішньої торгівлі рослинними продуктами упродовж усього досліджуваного періоду, а максимальне значення цього показника зафіксоване у 2021 р., коли експорт рослинної продукції також був найбільшим.

На другому місці за вартісними обсягами експорту були «Жири та олії тваринного або рослинного походження». Динаміка цього показника також була зростаючою до 2022 р., а за два роки повномасштабної війни відбулося його зниження. Так, експорт жирів та олій збільшився з 3,29 млрд дол. США у 2015 р. до 7,0 млрд дол. США у 2021 р. (або на 112%), але у подальшому його обсяги зменшилися до 5,6 млрд дол. США у 2023 р. або на 20% відносно 2021 р. Сальдо торговельного обороту жирами та оліями також було позитивним упродовж 2015-2023 рр., але під час повномасштабного вторгнення його значення зменшилося на 14,5% у 2022 р. відносно 2021 р. та на 4,5% - у 2023 р. відносно 2022 р., тобто темпи його зменшення сповільнилися.

Позитивна тенденція спостерігається у торгівлі готовими харчовими продуктами. Насамперед, обсяги експорту у вартісному вимірі збільшилися з 2,47 млрд дол. США у 2015 р. до 3,79 млрд дол. США у 2021 р. (або на 53,4%).

По-друге, це єдина товарна група в аграрному експорті, за якою відбулося збільшення обсягів під час війни. Після зниження експорту готових харчових продуктів до 2,49 млрд дол. США у 2022 р. спостерігалось збільшення його обсягів до 3,27 млрд дол. США у 2023 р. або на 31,3%. Така динаміка експорту готових харчових продуктів свідчить про спроможність переробних підприємств агропромислового комплексу виготовляти конкурентоспроможну продукцію, яка користується попитом на зарубіжних ринках. Своєю чергою, збільшення експорту цієї продукції, яка має вищу додану вартість порівняно з продукцією рослинництва і тваринництва, забезпечує вищу ефективність експорту, оскільки надходження експортної виручки на одиницю транспортованої продукції є вищим. Завдяки зростанню експорту готових харчових продуктів у 2023 р. вдалося змінити негативне сальдо у торгівлі цими товарами, яке у 2022 р. становило 0,11 млрд дол. США, на позитивне (0,02 млрд дол. США).

Таблиця 2.3

Динаміка показників зовнішньої торгівлі України за основними групами аграрної продукції у 2015-2023 рр., млрд дол. США

Рік	Продукти тваринного походження			Продукти рослинного походження			Жири та олії тваринного або рослинного походження			Готові харчові продукти		
	Експ.	Імп.	Сальдо	Експ.	Імп.	Сальдо	Експ.	Імп.	Сальдо	Експ.	Імп.	Сальдо
2015	0,82	0,55	0,27	7,97	1,15	6,82	3,29	0,18	3,11	2,47	1,6	0,87
2016	0,77	0,63	0,14	8,1	1,28	6,82	3,96	0,24	3,72	2,45	1,7	0,75
2017	1,1	0,73	0,37	9,2	1,37	7,83	4,6	0,27	4,33	2,83	1,9	0,93
2018	1,2	0,91	0,29	9,88	1,53	8,35	4,49	0,26	4,23	3,0	2,3	0,7
2019	1,27	1,0	0,27	12,9	1,79	11,11	4,7	0,25	4,45	3,2	2,6	0,6
2020	1,19	1,26	-0,07	11,9	1,99	9,91	5,7	0,28	5,42	3,36	2,97	0,39
2021	1,34	1,59	-0,25	15,5	2,1	13,4	7	0,44	6,56	3,79	3,58	0,21
2022	1,47	1,17	0,3	13,5	1,9	11,6	5,9	0,29	5,61	2,49	2,6	-0,11
2023	1,36	1,34	0,02	11,7	2,1	9,6	5,6	0,24	5,36	3,27	3,25	0,02

Джерело: розраховано автором за даними [50]

Як видно з таблиці 2.3, експорт продукції тваринного походження характеризувався зростанням у довгостроковій перспективі. Загалом відбулося зростання експорту цієї продукції на 65,8% за період 2015-2023 рр. Хоча

спостерігалися періоди незначного скорочення експорту цієї товарної групи – у 2016 р. (на 6,1% відносно 2015 р.), у 2020 р. (на 6,3% відносно 2019 р.), у 2023 р. (на 7,5% порівняно з 2022 р.). Сальдо торговельного обороту за цією групою товарів упродовж досліджуваного періоду було невеликим, порівняно з основними групами аграрного експорту, а у 2020-2021 рр. взагалі набуло від'ємного значення. Однак, під час повномасштабної війни експорт продукції тваринного походження перевищив обсяги імпорту цих продуктів, що забезпечило позитивне сальдо торговельного обороту.

Підсумовуючи результати проведеного дослідження виділимо такі основні динамічні характеристики зовнішньої торгівлі України аграрною продукцією:

- обсяги експорту аграрної продукції упродовж 2015-2023 рр. характеризуються зростаючою тенденцією, а у короткостроковому періоді відбулося скорочення обсягів експорту через повномасштабну війну в Україні у 2022-2023 рр.;

- обсяги імпорту також зростали, причому середній темп зростання відносно 2015 р. становив 59,5% і перевищував середній темп зростання обсягів експорту за цей період (44,3%);

- упродовж досліджуваного періоду обсяги експорту аграрної продукції істотно перевищували обсяги її імпорту, що забезпечувало зростаюче позитивне сальдо у торгівлі аграрною продукцією за винятком 2022-2023 рр., коли позитивне сальдо зменшилося;

- динаміка експорту продукції рослинного походження, жирів та олій тваринного та рослинного походження характеризувалася зростанням упродовж 2015-2021 рр. та скороченням обсягів поставок після початку повномасштабної війни;

- експорт продуктів тваринного походження збільшувався по 2022 р. включно і лише у 2023 р. відбулося його незначне скорочення, при цьому сальдо товарообороту стало позитивним під час воєнного стану;

- динаміка експорту готових харчових продуктів була зростаючою у 2015-2021 рр., у 2022 р. внаслідок масштабних воєнних дій експорт зменшився, що призвело до негативного сальдо торгівлі, але у 2023 р. експортерам вдалося адаптувати свою діяльність до нових умов і збільшити обсяги експорту та забезпечити позитивне сальдо товарного обороту.

2.2. Структурні трансформації експорту аграрної продукції з України

Основою українського експорту аграрної продукції упродовж 2015-2023 рр. були продукти рослинного походження. Їхня частка у загальному обсязі експорту товарів України зросла з 20,9% у 2015 р. до 32,4% у 2023 р. і значно перевищувала питому вагу інших аграрних товарів (рис. 2.2). Частка жирів та олій тваринного або рослинного походження в загальних обсягах експорту товарів України збільшилася майже удвічі - з 8,7% у 2015 р. до 15,6% у 2023 р., що свідчить про позитивні структурні зміни в аграрному експорті України, оскільки ця продукція є результатом переробки рослинної сировини (насіння і плодів олійних рослин) та продуктів тваринного походження, і має більшу додану вартість, що забезпечує порівняно вищу ефективність експорту.

Частка продуктів тваринного походження збільшилася майже удвічі – з 2,2% у 2015 р. до 3,8% у 2023 р. Експорт продукції тваринного походження займав найменшу частку в структурі експорту товарів з України. Частка готових харчових продуктів в експорті товарів з України зросла за цей же період з 6,5% до 9%. Причому, упродовж 2015-2022 рр. динаміка частки продуктів харчування була спадною, оскільки вона зменшилася до 5,7% у 2022 р., а у 2023 р. цей показник збільшився на 2,5 відсоткових пункти (в. п.) порівняно з 2015 р. та на 3,3 в. п. відносно 2022 р.

Отже, у 2023 р. порівняно з 2022 р. відбулося істотне зростання часток усіх видів аграрної продукції в експорті товарів з України, що й обумовило збільшення частки аграрного експорту до 60,8% (або на 7,8 в. п.) в загальному експорті товарів. Таке зростання відбулося в основному за рахунок приросту

частки продуктів рослинного походження, оскільки вони займають найбільшу частку в експорті товарів, яка у 2023 р. зросла на 1,9 в. п. порівняно з 2022 р.

Рис. 2.2. Частки основних груп аграрної продукції з загальних обсягах експорту товарів України у 2015-2023 рр., %

Джерело: побудовано автором за даними [50]

У структурі аграрного експорту України найбільша частка належить продуктам рослинного походження, яка зменшилася з 54,7% у 2015 р. до 53,2% у 2023 р. Частка жирів та олій тваринного або рослинного походження в аграрному експорті за цей же період збільшилася з 22,6% до 25,7%. Відбулося зменшення частки готових харчових продуктів в аграрному експорті з 16,9% у 2015 р. до 14,9% у 2023 р., що свідчить про погіршення якісної структури аграрного експорту України. Найменшою була частка продуктів тваринного походження в загальних обсягах експорту аграрної продукції, яка зросла з 5,7% у 2015 р. до 6,1% у 2023 р. Незначне зростання експорту продукції тваринного походження не є загрозливим для трансформації товарної структури аграрного експорту, хоча бажаним є збільшення обсягів переробки м'яса у готові продукти з м'яса, що сприятиме збільшенню ефективності агропродовольчого експорту.

З метою більш детальної характеристики структури аграрного експорту розглянемо динаміку основних товарів згідно двозначних кодів УКТЗЕД.

У загальному експорті аграрної продукції з України традиційно найбільшу частку займають зернові культури. Частка зернових культур в аграрному експорті зменшилася з 41,6% у 2015 р. до 37,8% у 2023 р. (рис. 2.3), хоча у вартісному вираженні обсяг експорту збільшився у 1,3 раза (з 6057,5 млн дол. США у 2015 р. до 8306,5 млн дол. США у 2023 р.). Частка жирів та олій тваринного і рослинного походження в аграрному експорті у 2015 р. становила 22,7%, а у 2023 р. збільшилася до 25,7% попри загрози, що виникли в умовах повномасштабної війни в Україні. У вартісному вираженні обсяг експорту жирів та олій тваринного і рослинного походження збільшився на 71,2% - з 3299,8 млн дол. США у 2015 р. до 5649 млн дол. США у 2023 р.

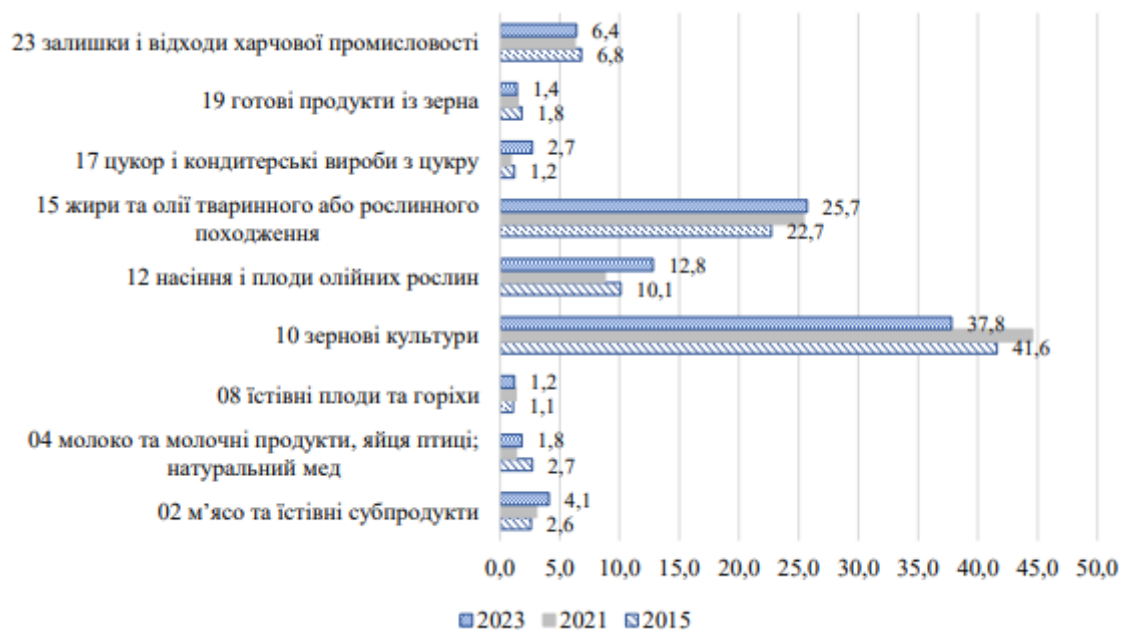

Рис. 2.3. Структура аграрного експорту за основними товарними групами у 2015-2023 рр., %

Джерело: побудовано автором за даними [50]

Важливою товарною групою в аграрному експорті України також є насіння і плоди олійних рослин, про що свідчить збільшення їхньої частки з 10,1% у 2015 р. до 12,8% у 2023 р., а вартість експорту збільшилася майже удвічі відповідно з 3299,8 млн дол. США до 5649,1 млн дол. США. Водночас,

відбулося зменшення частки товарної групи «молоко та молочні продукти, яйця птиці; натуральний мед» з 2,7% у 2015 р. до 1,8% у 2023 р., хоча у вартісному вираженні відбулося збільшення експорту цієї продукції на 4,4% (з 386,5 млн дол. США до 403,5 млн дол. США). Обсяги експорту залишків і відходів харчової промисловості збільшилися з 995,8 млн дол. США у 2015 р. до 1397,6 млн дол. США у 2023 р. (або на 40,4%), проте, частка цієї продукції в аграрному експорті за відповідний період незначно зменшилися – з 6,8% до 6,4%.

Упродовж 2015-2023 рр. відбулося істотне (на 1,5 в.п.) зростання частки м'яса та їстівних субпродуктів в аграрному експорті – з 2,6% до 4,1%, а вартість експорту цієї продукції зросла на 136% (з 377,7 млн дол. США до 892,3 млн дол. США). Їстівні плоди та горіхи займали порівняно невисоку частку в структурі аграрного експорту України, але динаміка цього показника була позитивною (збільшення з 1,1% до 1,2%). При цьому, вартість експорту їстівних плодів та горіхів збільшилася на 66,5% - з 154,1 млн дол. США у 2015 р. до 256,7 млн дол. США у 2023 р.

Як зазначалося вище, упродовж 2015-2023 р. спостерігалася позитивна тенденція зростання частки готових харчових продуктів у загальних обсягах експорту товарів. Найбільш істотні позитивні зміни відбулися в експорті цукру та кондитерських виробів з цукру – їхня частка в аграрному експорті збільшилася з 1,2% у 2015 р. до 2,7% у 2023 р., а вартість експорту цієї товарної групи збільшилася у 3,5 раза (з 169,5 млн дол. США до 596,4 млн дол. США). Попри зростання вартості експорту готових продуктів із зерна на 17,3% (з 267,9 млн дол. США у 2015 р. до 314,4 млн дол. США у 2023 р.) частка цієї продукції в аграрному експорті зменшилася з 1,8% до 1,4% за відповідний період. В умовах повномасштабної війни збільшення експорту цих продуктів харчування є особливо важливим з огляду на необхідність підвищення ефективності аграрного експорту за рахунок товарів з вищим рівнем доданої вартості. Одним з напрямів вирішення логістичних проблем експорту зернових культур є збільшення переробки цієї сировини у готову продукцію, що забезпечить

скорочення фізичного обсягу експорту при збільшенні його вартості. Тому збільшення експорту готових продуктів із зерна є позитивною тенденцією і свідчить про розуміння аграрними підприємствами шляхів виходу з кризової ситуації.

Більш детальний аналіз структурних змін в аграрному експорті України проведемо для трьох різних періодів: загальний період (2015-2023 рр.), період перед повномасштабним вторгненням російських військ та перший рік війни (2021-2022 рр.), період повномасштабної війни (2022-2023 рр.). Для проведення аналізу використаємо інтегральні коефіцієнти структурних зрушень, які ми розглянули у підрозділі 1.3.

Насамперед, розрахуємо лінійний та квадратичний коефіцієнти абсолютних структурних зрушень, а також індекс Рябцева для періоду 2015-2023 рр. (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Результати оцінки структурних зрушень в аграрному експорті України
у 2015-2023 рр.

Товарна група	2015 d_0	2023 d_1	$ d_1 - d_0 $	$ d_1 - d_0 ^2$	$d_1 + d_0$	$(d_1 + d_0)^2$
02 м'ясо та їстівні субпродукти	2,6	4,1	1,5	2,25	6,7	44,89
04 молоко та молочні продукти, яйця птиці; натуральний мед	2,7	1,8	0,9	0,81	4,5	20,25
08 їстівні плоди та горіхи	1,1	1,2	0,1	0,01	2,3	5,29
10 зернові культури	41,6	37,8	3,8	14,44	79,4	6304,36
12 насіння і плоди олійних рослин	10,1	12,8	2,7	7,29	22,9	524,41
15 жири та олії тваринного або рослинного походження	22,7	25,7	3	9	48,4	2342,56
17 цукор і кондитерські вироби з цукру	1,2	2,7	1,5	2,25	3,9	15,21
19 готові продукти із зерна	1,8	1,4	0,4	0,16	3,2	10,24
23 залишки і відходи харчової промисловості	6,8	6,4	0,4	0,16	13,2	174,24
Разом	-	-	14,3	36,37	184,5	9441,45
K_{LA}	$14,3/9=1,58$					
K_{VA}	$\sqrt[3]{36,37}=6,03$					
Індекс Рябцева	$\sqrt[2]{36,37/9441,5}=0,062$					

Джерело: розраховано автором

Згідно наших розрахунків, лінійний коефіцієнт абсолютних структурних зрушень показує, що за період 2015-2023 рр. частки окремих товарних груп

аграрної продукції змінилися в середньому на 1,58 відсоткових пунктів (в. п.). Квадратичний коефіцієнт абсолютних структурних зрушень у цей період був вищим та становив 6,03 в. п., що свідчить про істотні структурні зміни в аграрному експорті України. Індекс Рябцева становив 0,062 в. п. і згідно шкали оцінювання (табл. 1.3) свідчить про дуже низький рівень відмінностей структури аграрного експорту у 2023 р. від його структури у 2015 р.

Розрахуємо аналогічні показники для оцінки структурних змін, які відбулися в аграрному експорті України внаслідок повномасштабного вторгнення російських військ у 2022 р. (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Результати оцінки структурних зрушень в аграрному експорті України
у 2021-2022 рр.

Товарна група	2021 d_0	2022 d_1	$ d_1 - d_0 $	$ d_1 - d_0 ^2$	$d_1 + d_0$	$(d_1 + d_0)^2$
02 м'ясо та їстівні субпродукти	3,1	3,9	0,9	0,81	7,0	49,01
04 молоко та молочні продукти, яйця птиці; натуральний мед	1,4	1,9	0,6	0,36	3,3	10,88
08 їстівні плоди та горіхи	1,3	1,3	0	0	2,7	7,11
10 зернові культури	44,5	38,9	5,6	31,36	83,5	6970,36
12 насіння і плоди олійних рослин	8,8	16,1	7,3	53,29	24,9	617,71
15 жири та олії тваринного або рослинного походження	25,4	25,4	0	0	50,8	2583,60
17 цукор і кондитерські вироби з цукру	0,9	1,3	0,4	0,16	2,2	4,71
19 готові продукти із зерна	1,5	1,1	0,4	0,16	2,6	6,61
23 залишки і відходи харчової промисловості	6,3	4,6	1,6	2,56	10,9	118,37
Разом	-	-	16,8	88,7	187,8	10368,4
K_{LA}	$16,8/9=1,87$					
K_{VA}	$\sqrt[2]{88,7}=9,42$					
Індекс Рябцева	$\sqrt[2]{88,7/10368,4}=0,092$					

Джерело: розраховано автором

За нашими розрахунками, у 2021-2022 рр. структурні зрушення в аграрному експорті були більш істотними, порівняно з усім періодом дослідження, який охоплює 2015-2023 рр. Так, лінійний коефіцієнт абсолютних структурних зрушень за 2021-2022 рр. був дещо вищим і свідчить про те, що частки окремих товарних груп аграрної продукції змінилися в середньому на

1,87 в. п. Квадратичний коефіцієнт абсолютних структурних зрушень у цей період становив 9,42 в. п., що свідчить про істотні структурні зміни в аграрному експорті. Індекс Рябцева становив 0,092 в. п. і свідчить про низький рівень відмінностей структури аграрного експорту у 2022 р. від його структури у 2021 р., але ця відмінність є більшою, порівняно з періодом 2015-2023 рр.

З метою визначення структурних зрушень в аграрному експорті України під час повномасштабного вторгнення розрахуємо відповідні показники за період 2022-2023 рр. (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Результати оцінки структурних зрушень в аграрному експорті України
у 2022-2023 рр.

Товарна група	2022 d_0	2023 d_1	$ d_1 - d_0 $	$ d_1 - d_0 ^2$	$d_1 + d_0$	$(d_1 + d_0)^2$
02 м'ясо та їстівні субпродукти	3,9	4,1	0,2	0,04	8,0	64,79
04 молоко та молочні продукти, яйця птиці; натуральний мед	1,9	1,8	0,1	0,01	3,7	13,93
08 їстівні плоди та горіхи	1,3	1,2	0,1	0,01	2,5	6,44
10 зернові культури	38,9	37,8	1,1	1,21	76,7	5889,09
12 насіння і плоди олійних рослин	16,1	12,8	3,3	10,89	28,9	833,21
15 жири та олії тваринного або рослинного походження	25,4	25,7	0,3	0,09	51,1	2614,49
17 цукор і кондитерські вироби з цукру	1,3	2,7	1,4	1,96	4,0	15,84
19 готові продукти із зерна	1,1	1,4	0,3	0,09	2,5	6,13
23 залишки і відходи харчової промисловості	4,6	6,4	1,8	3,24	11,0	121,55
Разом	-	-	8,6	17,5	188,5	9565,5
K_{LA}	$8,6/9=0,96$					
K_{VA}	$\sqrt[2]{17,5}=4,19$					
Індекс Рябцева	$\sqrt[2]{17,5/9565,5}=0,042$					

Джерело: розраховано автором

Як показують результати розрахунків, структурні зрушення в аграрному експорті під час повномасштабної війни були меншими, порівняно з двома розглянутими вище періодами. Значення лінійного коефіцієнта абсолютних структурних зрушень у 2022-2023 рр. свідчить про те, що частки окремих товарних груп аграрної продукції змінилися в середньому на 0,96 в. п., що є значно меншим порівняно з 2021-2022 рр. Квадратичний коефіцієнт

абсолютних структурних зрушень під час війни зменшився майже удвічі порівняно з 2021-2022 рр. і становив 4,19 в. п. Індекс Рябцева дорівнює 0,042 в. п. і свідчить про дуже низький рівень відмінностей структури аграрного експорту у 2023 р. від його структури у 2022 р.

Отже, експорт аграрної продукції України характеризується істотним переважанням сировини, оскільки найбільшу частку в загальному експорті товарів займають продукти рослинного походження. Частка жирів і олій тваринного і рослинного походження є дещо меншою, а експорт цієї продукції має важливе значення для української економіки, оскільки вона характеризується вищим рівнем доданої вартості порівняно з сировиною, а також експортується в обсягах, які забезпечують нашій країні провідні позиції на світовому ринку.

У структурі аграрного експорту традиційно переважають зернові культури, жири і олії тваринного і рослинного походження, насіння і плоди олійних рослин. Частка інших аграрних продуктів є значно меншою. Незважаючи на істотні коливання часток окремих товарних груп в аграрному експорті України в окремі періоди, дослідження показало, що структура експорту є сформованою, а зміни, які відбуваються, відображають реакцію експортерів на виклики зовнішнього середовища. Отже, структура аграрного експорту найбільше змінилася у 2021-2022 рр., що було зумовлено повномасштабним вторгненням російських військ в Україну. Проте, ці зміни хоча й були істотними, але не призвели до значних відмінностей структури у 2022 р. порівняно зі структурою 2021 р.

2.3. Основні чинники аграрного експорту України в умовах війни

Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну стало основним чинником, який впливає на діяльність сільськогосподарського сектору економіки, визначає обсяги і структуру аграрного експорту нашої країни упродовж 2022-2023 рр. та створює низку загроз глобальній продовольчій безпеці. Проте, слід зазначити, що світові товарні ринки практично

повернулися до рівноважного стану, частково завдяки збільшенню експорту від інших країн, включаючи Росію, що послабило кризову ситуацію. Після досягнення максимальних значень у 2022 р. ціни на пшеницю, кукурудзу і сою зменшилися і у 2023 р. були нижче довоєнного рівня, хоча вони залишаються вищими за рівень до пандемії COVID-19.

Військова окупація російськими військами східних та південних регіонів України має значний безпосередній вплив на виробництво аграрної продукції українськими сільськогосподарськими підприємствами. Активні бойові дії, мінування сільськогосподарських угідь, боєприпаси, що не вибухнули, хімічне зараження – все це призвело до скорочення сільськогосподарських угідь. За даними Міністерства сільського господарства США (USDA), на окупованих частинах територій Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей вироблялося близько 21% загального обсягу пшениці, 17% - ячменю, 14% - ріпаку, 9% - сої та 19% - насіння соняшнику вироблених в Україні упродовж 2016-2020 рр. За оцінками Глобального консорціуму продовольчої безпеки та сільського господарства NASA, площа посівних земель, що перестали оброблятися в Україні у 2023 р. через війну, дорівнює приблизно 7,5% від загальної кількості в країні [54].

Війна також опосередковано вплинула на виробництво аграрної продукції в Україні. Зокрема, збільшення транспортних витрат призвело до подорожчання транспортування зерна та іншої сільськогосподарської продукції на зовнішні ринки і підвищило витрати на імпорт. Більшу частину таких додаткових витрат взяли на себе українські виробники у формі нижчих цін на сільськогосподарські товари та вищих цін на імпортні ресурси, такі як насіння та добрива.

Повномасштабна війна призвела до скорочення посівних площ в Україні (рис. 2.4). За оцінками Міністерства сільського господарства США, площі під пшеницю, кукурудзу та ячмінь у 2023-2024 рр. зменшилися на 32%, 27% і 37% відповідно порівняно з 2021-2022 рр. Площі, засіяні соняшником, скоротилися на 15%. Хоча загальна площа посівів сої та ріпаку зросла на 21%, чиста площа

всіх шести культур скоротилася на 19,5% за 2022-2023 рр. (оцінки USDA не враховують статистичні дані щодо окупованих регіонів). Згідно з нещодавнім опитуванням Міністерства аграрної політики та продовольства України, очікується, що українські виробники продовжать скорочувати посіви кукурудзи в 2024-2025 рр., але збільшать площі олійних культур, особливо сої та ріпаку [55].

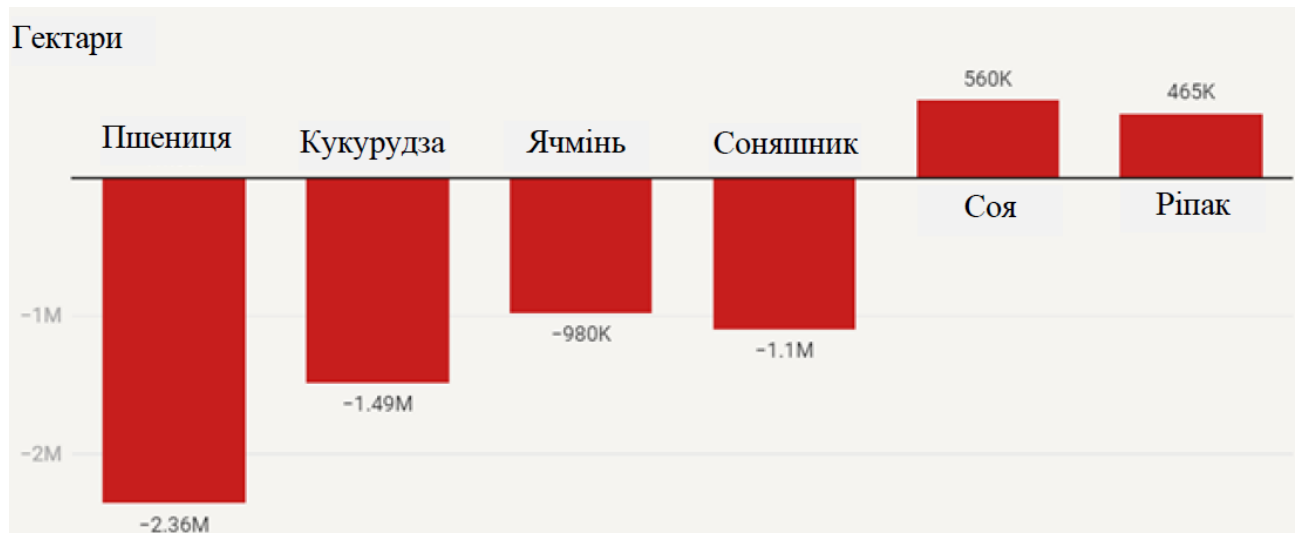

Рис. 2.4. Зміни посівних площ для основних аграрних культур в Україні у 2023-2024 рр. Порівняно з 2021-2022 рр.

Джерело: [54]

Початок війни одразу позначився на аграрному експорті України. Судноплавство з українських чорноморських портів припинилося за тиждень до повномасштабного вторгнення, оскільки судноплавні маршрути були заміновані, а російські кораблі патрулювали морські шляхи. Однак, до кінця лютого 2022 року Україна встигла відправити більшість пшениці та ячменю, зібраного восени 2021 р., проте приблизно 40-45% обсягу кукурудзи залишилося невідвантаженим (рис. 2.5). У зв'язку із припиненням чорноморських перевезень, експорт став здійснюватися по суші залізницею, вантажівками та баржами через Польщу, Угорщину, Словаччину та Румунію до пунктів призначення в Європі та до румунського чорноморського порту Констанца.

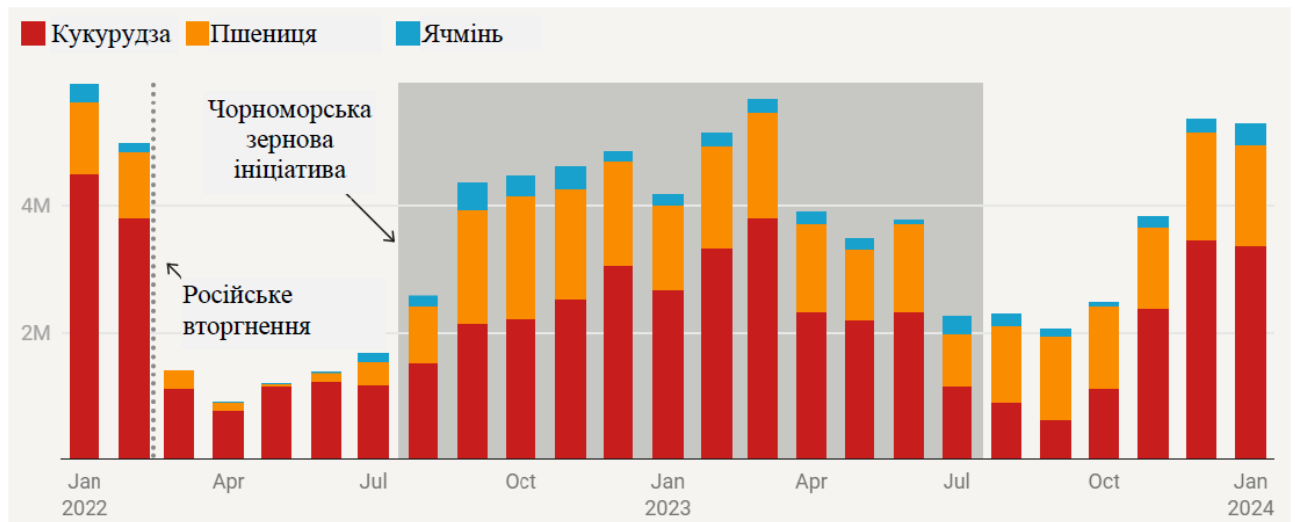

Рис. 2.5. Щомісячна динаміка експорту зерна з України у 2022-2024 рр., метричні тони

Джерело: [54]

Використовуючи ці «шляхи солідарності», Україна могла експортувати 1-2 мільйони метричних тонн (МТ) зерна на місяць, переважно кукурудзи, приблизно одну третину від обсягу, який зазвичай відправлявся б у той період. Оскільки навесні почався збір урожаю озимих культур, українські виробники зіткнулися з обмеженнями зберігання, що в поєднанні з вищими транспортними витратами призвело до зниження внутрішніх цін на зерно та олійні культури. Оскільки дробилки насіння соняшнику були розташовані переважно поблизу заблокованих портів Чорного моря, багато експортерів вважали вигіднішим експортувати насіння олійних культур, а не компоненти олії та шроту.

Чорноморська зернова ініціатива (BSGI) за посередництва Туреччини та ООН набула чинності 22 липня 2022 року, дозволивши Україні відновити експорт зерна, олійних культур та іншої сільськогосподарської продукції з трьох портів біля Одеси. Щомісячні обсяги експорту зросли більш ніж удвічі, зменшивши обмеження щодо зберігання в критичний момент, коли розпочався осінній збір урожаю. До лютого 2023 року експорт зерна наблизився до довоєнного рівня. Однак BSGI завжди була нестабільною, Росія тимчасово призупинила дію угоди в листопаді 2022 року, а потім неодноразово погрожувала вийти з неї в 2023 році, перш ніж остаточно розірвати її в липні

2023 року. Тим не менш, упродовж 12 місяців дії BSGI Україна відвантажила майже 33 мільйони тонн зерна та іншої сільськогосподарської продукції з чорноморських портів, сприяючи зниженню міжнародних цін на основні продукти харчування та допомагаючи підтримувати глобальні постачання продовольства.

Після закінчення Чорноморської зернової ініціативи експорт сільськогосподарської продукції України стрімко зменшився наприкінці літа та на початку осені 2022 року, оскільки експортери шукали альтернативні шляхи доставки. Військові успіхи України в Чорному морі допомогли відновити «гуманітарний зерновий коридор», що дозволяє транспортувати сільськогосподарську продукцію з чорноморських портів. Наприкінці 2023 року обсяги експорту значно відновилися майже до попереднього, довоєнного рівня.

Війна істотно змінила структуру аграрного експорту України, особливо це стосується пшениці. Порушення чорноморських логістичних маршрутів призвели до того, що українська пшениця почала надходити на європейські ринки, а постачання до Африки чи Азії зменшилося. З січня 2021 року по лютий 2022 року частка європейських ринків становила менше 2% від загального обсягу українського експорту пшениці, але з березня 2022 року на європейські ринки надійшло 52% від загального експорту пшениці (рис. 2.6). Країни Близького Сходу та Північної Африки (включно з Туреччиною) залишаються основними ринками збуту української пшениці, хоча їхня частка в загальному експорті України за цей же період зменшилася з 50% у 2021 році до 29% у 2023 році. Повномасштабна війна найбільше вплинула на український експорт до країн Африки, частка яких у 2023 році становила 3% від загального експорту пшениці з України порівняно з 11% у 2021 році. Поставки української пшениці на ринки Південної та Південно-Східної Азії також зменшилися, частка цих країн в експорті скоротилася з 32% у 2021 році до 16% у 2023 році.

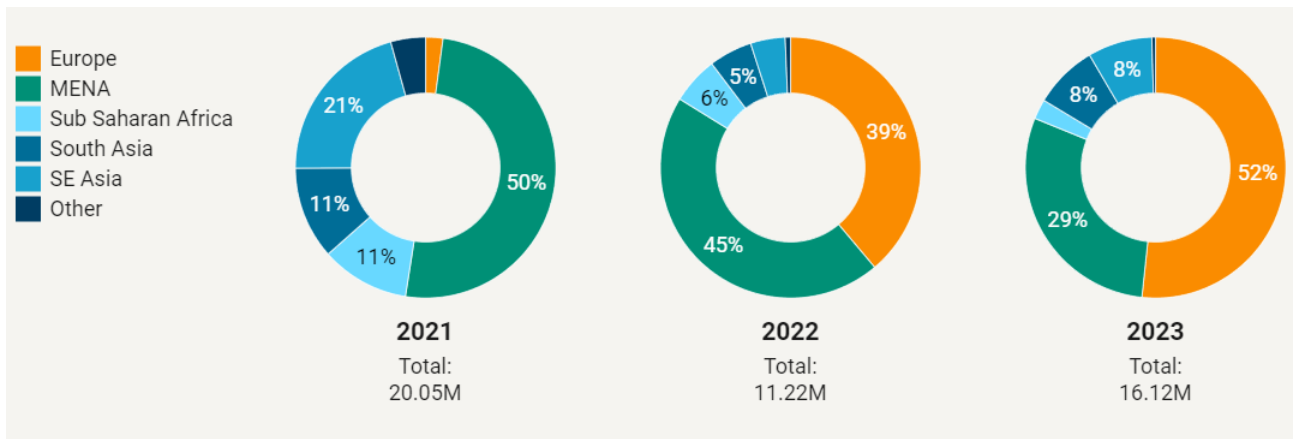

Рис. 2.6. Експорт пшениці з України за регіонами світу у 2021-2023 рр., метричні тони

Джерело: [54]

У 2023 році внаслідок війни також відбулися зміни в експорті кукурудзи до Європи. Частка експорту кукурудзи з України на європейські ринки зросла до 58%, у порівнянні з 33% у 2021 році (рис. 2.7). Експорт кукурудзи до країн Близького Сходу та Північної Африки, включаючи Туреччину, зменшився з 25% від загального експорту у 2021 році до 20% у 2023 році. У той же час, частка експорту кукурудзи до Східної Азії (в основному до Китаю) скоротилась з 35% у 2021 році до 22% у 2023 році.

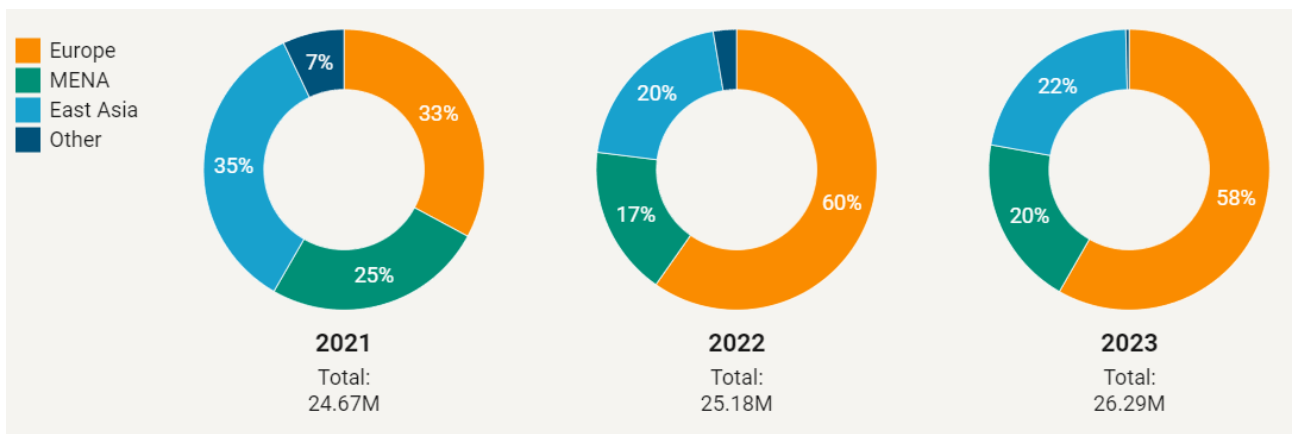

Рис. 2.7. Експорт кукурудзи з України за регіонами світу у 2021-2023 рр., метричні тони

Джерело: [54]

Зміна логістичних маршрутів доставки українського аграрного експорту, який тепер надходить до сусідніх країн, є постійним джерелом суперечок, що викликає сильні протести фермерів у Польщі, Словаччині, Угорщині та інших країнах. У травні 2023 року Європейська комісія провела переговори щодо угоди між Україною та п'ятьма країнами-членами Європейського Союзу (Болгарією, Угорщиною, Польщею, Румунією та Словаччиною) про обмеження імпорту з України. У січні 2024 року ЄС запропонував продовжити безмитний/безквотний доступ української продукції на європейський ринок, але також погодився запровадити положення для захисту від різкого зростання імпорту в країнах ЄС. За останні місяці експорт знизився до довоєнного рівня (рис. 2.8), хоча фермери продовжують протестувати проти поставок з України через Польщу та інші країни Східної Європи.

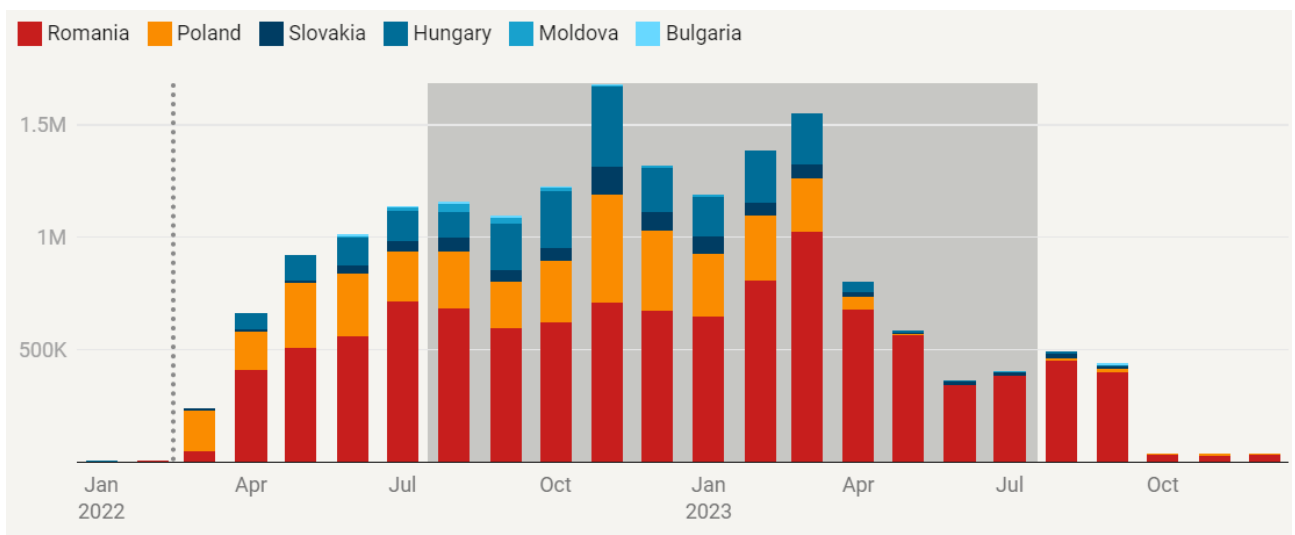

Рис. 2.8. Експорт зернових культур з України до сусідніх країн у 2022-2023 рр., метричні тони

Джерело: [54]

Коли почалася війна в Україні, відразу зросли загрози щодо її потенційного впливу на цінову кон'юнктуру світових товарних ринків, але з часом ймовірність шоків пропозиції та високих цін значною мірою знизилася. Упродовж кількох місяців після вторгнення ціни на кукурудзу, пшеницю та сою зросли до рекордного рівня, але потім вони значно знизилися. Ціни на пшеницю наразі на 45% нижчі за максимальне значення, досягнуте у травні

2022 року, тоді як ціни на кукурудзу та сою зменшилися на 42% та 24% відповідно за цей же період. Їхнє зниження можна пояснити кількома факторами. Повторне відкриття Одеських портів у рамках BSGI дозволило Україні експортувати значну кількість зерна та олійних культур. Тим часом збільшення експорту пшениці з ЄС, Австралії та Канади, а також збільшення експорту кукурудзи з Північної та Південної Америки дозволили імпортерам знайти альтернативних постачальників. У результаті ціни значно нижчі за довоєнні, хоча й залишаються на 25-30% вищими за рівень січня 2020 року.

Українські виробники аграрної продукції продовжують виявляти стійкість в умовах загроз, які загостилися внаслідок війни. Незважаючи на те, що роль України як важливого постачальника зерна та олійних культур була зменшена окупацією, військовими діями та саботажем, наша країна залишається одним з провідних постачальників зерна, олійних культур та іншої аграрної продукції для споживачів у всьому світі. Глобальні постачальники повинні будуть продовжувати компенсувати дефіцит виробництва та експорту в Україні, що, принаймні у випадку пшениці, призведе до напруження на ринках та їх вразливості до значного дефіциту виробництва в інших країнах.

РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКСПОРТУ АГРАРНОЇ ПРОДУКЦІЇ З УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

3.1. Можливості та загрози розвитку аграрного сектора України в умовах російської агресії

Українське сільське господарство втратило значну частину сільськогосподарських площ внаслідок початку воєнних дій та окупації частини територій Луганської та Донецької областей, а також внаслідок анексії Криму у 2014 р. Проте, підприємства аграрного сектору поступово адаптувалися до функціонування в кризових умовах та налагодити стабільне виробництво аграрної продукції. Як було показано у підрозділі 2.1, 2021 рік характеризувався рекордними показниками не лише зібраного врожаю зернових культур, соняшника та зернобобових, але й найбільшими за останнє десятиліття показниками експорту не лише рослинних продуктів, а й продукції з вищим рівнем переробки – жирів та олій тваринного і рослинного походження, готових харчових продуктів. Відповідно, наша країна входила у п'ятірку провідних країн-експортерів пшениці, кукурудзи, ячменю та рослинної олії.

Проте, діюча модель розвитку українського аграрного сектору виявилася надзвичайно неефективною в умовах війни. В основу цієї моделі покладено ефект масштабу, сировинний характер та деформована структура аграрного виробництва. Великі підприємства, переважно агрохолдинги, спеціалізуються на рослинництві, вирощуючи високоприбуткові сільськогосподарські культури. У той же час, дрібні підприємства, фермери, господарства та населення виготовляють працемістку продукцію тваринництва та вирощують плодоовочеві та ягідні культури. Недоліки цієї моделі функціонування аграрного сектору України чітко проявилися під час повномасштабного вторгнення російських військ.

Серед основних проблем функціонування аграрного сектору України доцільно виділити ті, які безпосередньо пов'язані з війною, але не можуть бути швидко вирішені.

1. Сільськогосподарські угіддя, які наближені або безпосередньо знаходяться у зоні бойових дій, неможливо обробляти та збирати врожай через окупацію, постійні ракетні обстріли та мінування. Аграрні підприємства не можуть функціонувати на значній частині Донецької, Запорізької, Луганської, Сумської, Херсонської, Чернігівської областей, оскільки російські війська можуть атакувати сільськогосподарську техніку та працівників, які збирають врожай в полі.

2. Блокування морських логістичних маршрутів зумовило зменшення обсягів аграрного експорту, що призвело до зниження доходів та рівня рентабельності вітчизняних аграрних підприємств, зменшило валютні надходження та знизило ефективність аграрного експорту від експорту, стало причиною істотних цінових коливань на світових ринках аграрної продукції у перший рік повномасштабної війни та впливає на нестабільність цінової кон'юнктури зараз, посилює загрози продовольчій безпеці.

3. Знищена інфраструктура для виробництва, обробки та зберігання аграрної продукції та продовольчих товарів є прямим результатом воєнної агресії. Ворожі дії охоплюють не лише військові об'єкти, але й спрямовані на руйнування зерносховищ, продовольчих складів, логістичних мереж та сільськогосподарської техніки. Основною метою агресора є перешкоджання сільськогосподарському виробництву в Україні, погіршення продовольчого забезпечення країни та поглиблення глобальної продовольчої кризи.

4. Погіршення матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств стало наслідком недостатніх фінансових ресурсів та активних бойових дій. Це призводить до зниження якості процесів виробництва аграрної продукції, зменшення використання добрив і засобів захисту рослин, що погіршує врожайність сільськогосподарських культур і зниження якості ґрунтів. Кризові явища на ринку палива та потреба

відновлення зруйнованої техніки також впливають на своєчасність збору врожаю сільськогосподарських культур [56].

5. Проблема збереження трудового потенціалу аграрного сектору економіки в регіонах, наближених до зони активних бойових дій, оскільки існують високі ризики для життя і здоров'я людей. В умовах постійних обстрілів існують істотні труднощі постачання продовольства та забезпечення життєво важливими ресурсами населення сільських територій, що призводить до виникнення гуманітарної кризи.

Отже, у перший рік повномасштабного вторгнення російських військ в Україні аграрні підприємства функціонують під впливом низки загроз, які виникли внаслідок руйнування інфраструктури, порушення логістики експорту виготовленої продукції, подорожчання імпортованих добрив та паливно-мастильних матеріалів. Зазначені загрози призвели до погіршення показників рентабельності аграрних підприємств, які були значно нижчими, порівняно з підприємствами інших видів економічної діяльності (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Рентабельність діяльності великих і середніх підприємств за видами економічної діяльності у січні-вересні 2022 року, (%)

Види економічної діяльності	Рівень рентабельності (збитковості) операційної діяльності підприємств	Рівень рентабельності (збитковості) всіх видів діяльності підприємств
Сільське, лісове та рибне господарство	-1,2	-5,2
Промисловість	1,7	-5,1
Будівництво	-0,2	-1,4
Оптова та роздрібна торгівля	13,3	-3,6
Транспорт, складське господарство	6,7	-1,8
Тимчасове розміщення й організація харчування	-25,5	-32,0
Фінансова та страхова діяльність	20,3	3,5
Операції з нерухомим майном	2,3	5,0
Професійна та наукова діяльність	-6,9	-34,8
Діяльність у сфері адміністративного обслуговування	-6,1	-13,6
Освіта	5,3	0,2
Охорона здоров'я	29,0	13,1
Мистецтво	-1,9	2,3
Надання інших видів послуг	-11,0	-19,9

Джерело: побудовано за [57]

Всупереч труднощам, вітчизняним підприємствам аграрного сектору за підтримки державних інституцій вдалося стабілізувати ситуацію у сільському господарстві. Це дозволило уникнути значних збитків у галузі та знизити загрози національній продовольчій безпеці, які особливо різко проявилися у перші місяці повномасштабного вторгнення.

Важливо зазначити, що функціонування підприємств аграрного сектора безпосередньо залежить від біологічного циклу росту рослин та вирощування тварин, що зумовлює сезонність, насамперед, у збиранні врожаю та експорту більшості сільськогосподарських культур. Крім того, в аграрному секторі спостерігається один з найбільших періодів окупності витрат, що ускладнює можливість швидкої переорієнтації на виробництво інших культур та їх переробки в готові продукти. Тому досить тривалою була переорієнтація аграрних підприємств з виробництва пшениці на вирощування олійних рослин або овочів в умовах війни, оскільки значна частина сільськогосподарських угідь була засіяна озимими культурами ще восени 2021 р.

Внаслідок повномасштабної війни структура посівів аграрних культур істотно змінилася за два останні роки, а щорічний врожай та обсяги аграрного експорту залишаються слабо прогнозованими, оскільки лінія фронту знаходиться дуже близько до основних сільськогосподарських регіонів України. Упродовж 2022-2023 рр. спостерігалось істотне скорочення озимих посівів, особливо у 2022 р., коли було засіяно на 26% менше площ порівняно з 2021 р. У 2024 р. найбільшого скорочення зазнали посіви озимого ячменю (-19%), оскільки вирощування цієї культури має найменшу рентабельність. Озимі посіви ріпаку у 2023-2024 аграрному році зменшилися на 15% і становлять 1,2 млн га [58].

Експерти «Українського клубу аграрного бізнесу» прогнозують загалом зменшення посівів зернових та олійних культур, розглядаючи оптимістичний та песимістичний сценарії. Згідно оптимістичного прогнозу очікується зменшення посівів зернових (на 3%) та водночас – збільшення посівів олійних культур на 1%. У випадку реалізації песимістичного сценарію посіви зернових скоротяться

на 17%, а посіви олійних культур – на 16% [58]. Експерти також прогнозують найбільше скорочення посівних площ у регіонах, які розташовані близько до зони бойових дій або які віддалені від чорноморських портів та західних кордонів. В такій ситуації можемо очікувати як скорочення обсягів аграрного експорту, так і зменшення пропозиції відповідної продукції на внутрішньому ринку, що може призвести до погіршення стану національної продовольчої безпеки.

Починаючи з 2022 р. структура посівів змінилася за рахунок заміщення площ із зерновими культурами олійними рослинами. В умовах війни ця тенденція продовжується, оскільки порушення логістичних маршрутів експорту зерна та цінові коливання на світових ринках зерна зумовлюють більшу збитковість експорту зернових порівняно з експортом олійних культур. Проте, повного заміщення не відбудеться через значно нижчий попит на олійну сировину та рослинну олію порівняно з попитом на зерно. Проте, такі структурні зміни у виробництві аграрної продукції вплинуть на зміну структури аграрного експорту, що може проявитися у збільшенні частки жирів та олій тваринного та рослинного походження при одночасному скороченні частки зернових культур. Такі зміни у структурі експорту можемо вважати позитивними, оскільки продукція з вищим рівнем доданої вартості частково замінить сировину, що підвищить ефективність українського експорту.

Одночасно можна зауважити, що відсутність чітко визначених стратегічних завдань для розвитку переробної промисловості та недостатня спрямованість державних видатків на фінансування цих цілей є однією з ключових причин неефективності економічних стратегій в Україні. Крім того, відсутність таких стратегій призводить до того, що державне фінансування, у тому числі через субсидії та інші форми допомоги, спрямовується на трансформацію сировинного та аграрного секторів економіки, які також мають сировинний характер. Збільшення значення сировини в експорті України призводить до зростання залежності економіки від певних сировинних циклів, що створює постійний тиск на стабільність фінансово-грошового сектору.

Деіндустріалізація та спрощення структури економіки, а також зменшення наукомісткості промислового виробництва, можуть вплинути на зниження рівня ВВП та ВВП на душу населення, оскільки індекс складності економіки зворотно пропорційний до розвитку ВВП. Важливо підкреслити, що чим вище рівень цього показника, тим меншим є індекс складності економіки.

Можливості подальшого розвитку аграрного сектора України та відновлення його експортного потенціалу в умовах війни пов'язані із розробкою та реалізацією насамперед інституційних змін в межах національної стратегії економічного розвитку. Функціонування підприємств аграрного сектора істотною мірою залежить від доступності дешевих кредитів, від обсягу залучених інвестицій, транспортної та складської інфраструктури, загальних умов ведення бізнесу в країні. З огляду на ступінь зруйнованості економічної та енергетичної інфраструктури в Україні та припинення діяльності великої кількості підприємств, які робили значний внесок у формування ВВП, визначимо роль аграрного сектору у реалізації основних стратегічних орієнтирів економічного розвитку (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Місце аграрного сектору в національній стратегії економічного розвитку України

Джерело: розроблено автором

Питання визначення стратегічних орієнтирів економічного розвитку в умовах військових дій залишається предметом дискусій. З урахуванням тривалості конфлікту і можливих військових дій, невизначеності щодо можливих руйнувань і наслідків наступів та ударів по об'єктах критичної інфраструктури, прогнозування економічного зростання залишається складним завданням. Падіння ВВП України на 30% протягом лютого-вересня 2022 року свідчить про серйозні виклики. Однак майбутні зміни цього показника можуть виявитися непередбачуваними, включаючи можливе подальше зростання. У той же час, відновлення української економіки потребує тривалого та цілеспрямованого підходу, розподіленого на різні умовні періоди, реалізація яких забезпечуватиметься відповідними державними структурами.

Ключовою умовою успішної реалізації стратегії економічного розвитку України є удосконалення інституційної системи та ухвалення дієвих законодавчих документів в сфері регулювання економічної діяльності та функціонування аграрного сектору. Важливу роль в удосконаленні інституційного середовища відіграють органи місцевої влади, оскільки від них значною мірою залежить розвиток сільських територій, створення відповідної інфраструктури та належних умов проживання населення.

З іншого боку, створення сприятливих умов для інвестування та розвитку бізнесу шляхом вдосконалення законодавчої бази сприятиме привабленню інвестицій для відновлення економічного життя на місцевому рівні, що в свою чергу також збільшить доходи місцевих бюджетів. Реалізація цієї мети можлива за умови подальшої реформи судової системи та повноцінного запуску Бюро економічної безпеки. Впровадження таких заходів сприятиме подальшому удосконаленню податкового, митного та антимонопольного законодавства з метою зменшення корупційних проявів у митних та інших фіскальних органах. Це в свою чергу допоможе збільшити доходи державного бюджету України та створить передумови для кращого фінансування державних програм економічного розвитку. Покращення позицій України в рейтингах країн за такими показниками, як індекс економічної свободи та інші індекси

(наприклад, Doing Business), стане надзвичайно важливим чинником збільшення надходжень іноземних інвестицій в українську економіку, зокрема й в аграрний сектор.

Покращення інституційного середовища підвищить інвестиційну привабливість аграрного сектору.

Збільшення надходжень іноземних інвестицій створить умови для забезпечення балансу між грошовим капіталом і можливостями зайнятості, що, принаймні частково, сприятиме подоланню безробіття у контексті проведеної реорганізації промислового сектору. Тому в економічній сфері планування, крім відновлення старих підприємств, передбачатиме будівництво нових, впровадження принципів раціоналізації виробничих процесів, використання сучасних досягнень науки, техніки та цифрових технологій, а також підвищення кваліфікації працівників. Ці заходи можуть сприяти зменшенню відтоку кадрів за кордон, дозволять реконструювати та оновлювати виробничі потужності і залучати інтелектуальні ресурси для розвитку української економіки.

З урахуванням різноманітних зовнішніх та внутрішніх чинників, прогнозування результатів діяльності сільськогосподарських підприємств та динаміки аграрного експорту у 2024 р. є складним завданням. Кліматичні умови та забезпеченість підприємств необхідними матеріально-технічними ресурсами визначатимуть підсумок цього року. Прогнозується, що агробізнес переорієнтується на вирощування олійних культур, ураховуючи зменшення площ під традиційними зерновими культурами. Тому необхідно акцентувати увагу на вирощуванні цих культур і забезпечити якісний процес їх збору, зберігання і переробки з метою підвищення продуктивності підприємств та збільшення доданої вартості аграрного експорту. Незважаючи на коливання цін і проблеми з логістикою на ринку, оптимальним стратегічним кроком в сучасних умовах є розширення економічної активності в аграрному секторі, розвиток переробки сільськогосподарської продукції та використання

передових технологій у галузі «смарт-землеробства» для оптимізації виробничих витрат.

3.2. Інструменти забезпечення стабільності аграрного експорту України в умовах воєнного стану

Найбільші проблеми діяльності аграрних підприємств та здійснення експортних поставок сільськогосподарської продукції пов'язані з ризиками і загрозами, що зумовлені повномасштабним вторгненням російських військ в Україну. У зв'язку з цим, основні напрями забезпечення стійкості аграрного експорту України в умовах повномасштабної війни полягають у збереженні неперервності та ефективності ланцюга «виробництво – перероблення – зберігання – постачання на внутрішній та зовнішній ринок агропродовольства». З огляду на втрату значної частини сільськогосподарських угідь під час війни важливого значення набуває нарощення виробництва аграрної продукції, відновлення та розбудова інфраструктурних об'єктів для зберігання та первинного перероблення продукції, а також мобілізація всіх логістичних можливостей державного та приватного сектору для забезпечення постачання продовольства вітчизняним споживачам та у країни-партнери.

В умовах непрогнозованої тривалості війни, важливо швидше перейти до диверсифікації розвитку сільськогосподарського сектору за рахунок підвищення капіталізації та інвестиційної привабливості аграрних підприємств, створення ринкових інститутів, спрямованих на підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу сільського господарства, зміцнення продовольчої безпеки держави, розвиток багатокладності, розширення обсягів експорту товарів з вищим рівнем доданої вартості та забезпечення якісного рівня життя населення сільських територій.

Для реалізації цих завдань необхідно впроваджувати відповідні заходи та використовувати ефективні інституційні інструменти, що в сукупності формують механізм забезпечення стабільності аграрного експорту України в умовах війни.

1. Першочерговим завданням є відновлення сільського господарства в регіонах, які постраждали внаслідок бойових дій та окупації. З цієї точки зору важливими напрямками визначимо: забезпечення розмінування сільськогосподарських земель та об'єктів аграрної інфраструктури; проведення рекультивації земель сільськогосподарського призначення, які постраждали внаслідок бойових дій, що передбачає уможливлення господарської обробки земель після завершення боїв, усунення залишків військової техніки та очистка землі від небезпечних речовин.

Необхідно впроваджувати інституційні та організаційні інструменти для забезпечення діяльності з розмінування сільськогосподарських угідь. Згідно інформації Державної служби надзвичайних ситуацій України, з моменту повномасштабного вторгнення 30% території нашої країни є замінованою або небезпечною через залишки боєприпасів. Особливо страждає від мінування та бойових дій сільське господарство. Для повного розмінування таких територій необхідно витратити десятиліття, тому створилася дуже велика черга на розмінування. Фермерські господарства, порівняно з агрохолдингами, не мають достатнього матеріального ресурсу та зв'язків із владними органами, що часто призводить до того, що їхні поля залишаються незрозмінованими. Тому надання допомоги у розмінуванні полів для невеликих аграрних підприємств на деокупованих територіях України та на територіях, де відбувалися активні бойові дії, повинно бути передбачене на державному рівні із залученням фінансових і технічних ресурсів країн-партнерів.

Для виконання цього завдання також необхідно надавати державну допомогу та залучати грантові кошти міжнародних організацій для відновлення та модернізації виробничих фондів аграрних підприємств, які були зруйновані внаслідок бойових дій. Фінансування повинно спрямовуватися на закупівлю сільськогосподарської техніки та обладнання для первинної переробки аграрної сировини, а також на відбудову виробничих приміщень та модернізацію потужностей з виробництва харчових продуктів.

Відновлення логістичної інфраструктури аграрного сектора може передбачати як відбудову зруйнованих внаслідок обстрілів складських та холодильних приміщень, перевалочних пунктів та цехів для первинної переробки аграрної сировини, так і перепрофілювання під зазначені цілі інших об'єктів, які знаходяться у власності місцевих громад та вціліли в умовах війни.

2. В умовах війни чітко проявилися недоліки надмірної централізації сільського господарства України, наслідками якої стала недостатня мобільність та низька адаптивність агрохолдингів до ризиків та загроз. Для забезпечення більшої гнучкості функціонування аграрного сектора необхідно реалізовувати такі заходи щодо його децентралізації: (1) сприяти розвитку фермерських господарств як точок економічного росту сільських територій, що об'єднують дрібні аграрні господарства, та налагодити їх кооперацію з підприємствами, які забезпечують збут аграрної сировини та переробленої продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках; (2) підтримувати реалізацію інвестиційних проектів з екологічного землеробства та виробництва органічної продукції, орієнтованої на експортні ринки; (3) підвищити рівень самозабезпеченості місцевих громад сільських територій органічними добривами, засобами обробки рослинних культур для боротьби з хворобами і шкідниками, покращити доступ фермерів до аграрної техніки, яку використовують на засадах кооперації.

Ключовим чинником підвищення ефективності аграрного експорту є збільшення частки продукції з вищим рівнем доданої вартості, що також дозволить вирішити проблеми складної логістики постачання сировинної продукції, оскільки за умови її більшої переробки, готова продукція займає менший об'єм, потребує менших транспортних витрат та є дорожчою з точки зору отримання валютної виручки. З огляду на зазначене, важливим є розвиток підприємств агропромислового комплексу, які займаються переробкою сільськогосподарської сировини у готові продукти харчування. Тому, необхідно використовувати комплексний механізм, що включатиме не лише інструменти з інформаційної, консультативної та організаційної підтримки аграрних

підприємств, а й дієві фіскальні та фінансові інструменти: податкові пільги (зменшення ставки податку на прибуток чи зменшення бази оподаткування на величину реінвестованого прибутку у переробні потужності); надання адресного фінансування у формі грантів; компенсація відсотків за кредитами, які підприємства отримали для модернізації виробничих ліній для переробки аграрної сировини; запровадження фінансових програм з відшкодування інвестицій, залучених підприємствами з переробки сільськогосподарської сировини в готову продукцію.

3. Важливою умовою нарощення експортних поставок аграрної продукції та підвищення ефективності експорту агропродовольства є забезпечення продовольчої безпеки нашої країни на основі відновлення цілісної структури та взаємозв'язків між елементами агропромислового комплексу. Лише за умови належного рівня самозабезпеченості України продовольством під час війни можуть збільшуватися обсяги поставок аграрної продукції на зовнішні ринки.

Це складне завдання передбачає трансформацію структури державних та місцевих закупівель продукції нового врожаю з метою збалансування структури посівних площ сільськогосподарських культур. Враховуючи це, важливо звернути увагу на пріоритетне задоволення потреб внутрішнього ринку в базових соціальних харчових продуктах, а також вирішення існуючих проблем з експортними поставками. В цьому контексті слід акцентувати увагу на переорієнтації експортних поставок на високорентабельну та менш об'ємну сировинну продукцію, таку як бобові культури, а також на продуктах перероблення з більшим рівнем доданої вартості.

Необхідно підтримувати тваринництво шляхом розробки державної програми його розвитку. У рамках цієї програми слід передбачити заходи та інструменти збільшення поголів'я великої рогатої худоби, підвищення її продуктивності та обсягів продукції тваринництва із застосуванням інноваційних технологій. Цю програму необхідно підтримати відповідним організаційно-економічним, технологічним, технічним та нормативно-правовим забезпеченням.

З огляду на важливу роль переробної промисловості у покращенні структури аграрного експорту України, необхідно розвивати інтеграційні та технологічні взаємозв'язки між виробниками аграрної сировини та підприємствами харчової промисловості, створювати виробничі комплекси, які об'єднують у єдиному технологічному ланцюжку виробництво зерна, комбікорму, вирощування свиней, великої рогатої худоби, птиці та перероблення сировини на готові харчові продукти. Також важливо забезпечити сприяння модернізації матеріально-технічної бази аграрних підприємств із залученням приватних інвестицій у будівництво потужностей для виробництва добрив, засобів захисту рослин і продукції тваринництва, розміщених з урахуванням спеціалізації різних регіонів.

Підтримувати використання аграрними підприємствами нових вітчизняних сортів рослин та порід тварин, впровадження інноваційних технологій у сільськогосподарському виробництві, переробленні та зберіганні сільськогосподарської продукції, застосуванню комплексної механізації, автоматизації та комп'ютеризації виробничих процесів з вирощування та відгодівлі худоби, покращенні структури раціонів годівлі худоби, зокрема шляхом збільшення у них повноцінних комбінованих кормів та коренеплодів,. Також важливими є організація виставок, ярмарків та презентацій, спрямованих на інформування аграрних підприємств про сучасні наукові та технічні досягнення.

4. Державна підтримка аграрного сектору економіки є надзвичайно важливою для відновлення виробництва сільськогосподарської продукції на довоєнному рівні, збільшення частки продукції з вищим рівнем переробки та забезпечення стабільних експортних поставок. З цією метою необхідно на законодавчому рівні передбачити державну підтримку аграрним підприємствам у налагодженні електронного документообігу, що дозволить спростити механізм надання їм фінансової допомоги з державного бюджету та пришвидшить надходження цих коштів за відповідними державними програмами.

Держава також повинна розробити і впровадити програми зі страхування діяльності та майна аграрних підприємств від воєнних ризиків. З цією метою необхідно надати доступ українським страховим компаніям до перестрахування для створення якісних страхових пакетів із включеними воєнними ризиками, що підвищить ступінь захисту українського бізнесу та інвесторів. Наразі Національним банком України (НБУ) встановлені обмеження можливостей вітчизняних страхових компаній перестрахувати високі ризики у провідних світових страхових компаній, що спотворює конкурентне середовище та не дозволяє здійснювати повною мірою страхування воєнних ризиків підприємств аграрного сектору та інвесторів. Вважаємо за доцільне скасувати цю заборону та надати українським страховим компаніям вільний доступ до перестрахування. Водночас, для стратегічних інвесторів слід передбачити державну підтримку у вигляді страхування нових інвестицій від воєнних ризиків, що потребує розробки та внесення відповідних змін та доповнень до Закону України «Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні» і забезпечити ефективний механізм їх впровадження.

5. Необхідною складовою процесу стабілізації аграрного експорту є відновлення провідних позицій України на глобальному ринку агропродовольства. Для цього необхідно ще під час війни застосовувати інституційні та дипломатичні інструменти, спрямовані на подальшу лібералізацію торгівлі України з ЄС, покращення умов торгівлі з іншими країнами-партнерами, сприяння експортерам щодо пошуку та забезпечення виходу на нові міжнародні ринки.

Насамперед, необхідно забезпечити продовження безмитного режиму з ЄС та скасування квот ще на кілька років. Завдання відповідних органів виконавчої влади полягає у взаємодії з провідними бізнес-асоціаціями щодо підготовки та подання додаткових звернень до Європейської комісії з обґрунтуванням доцільності та важливості продовження безмитного режиму з ЄС.

З огляду на отримання Україною статусу країни-кандидата на вступ до ЄС, необхідно активізувати процес гармонізації внутрішнього законодавства

України з європейськими та міжнародними стандартами у сфері екологічних вимог для рослинництва і тваринництва, а також щодо підвищення якості та безпеки сільськогосподарської продукції та харчових продуктів, включаючи їх маркування, відповідно до умов, передбачених Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Це сприятиме нарощенню експорту української аграрної продукції та продуктів харчування на ринки Канади, Великої Британії, які тимчасово скасували обмеження на імпорт українських товарів.

З метою активізації виходу вітчизняних аграрних підприємств на нові міжнародні ринки необхідно впроваджувати програми підтримки експортерів сільськогосподарської продукції, які допоможуть у: розробці та адаптації продуктового асортименту до споживчих потреб потенційних країн-партнерів, проведенні сертифікації та отриманні відповідних дозволів, забезпеченні логістики та застосування банківських інструментів на міжнародному рівні, проведенні рекламної кампанії та просуванні української аграрної продукції на нових ринках.

6. Розвиток сільського господарства відповідно до принципів концепції зрівноваженого розвитку, що є необхідною складовою забезпечення стабільності аграрного експорту як до країн ЄС згідно з Green Deal, так і до інших країн, які розглядаються в якості перспективних ринків експорту українського продовольства. Для розвитку органічного землеробства та екологічного виробництва агропродовольчої продукції необхідно змінити засади ведення сільського господарства з урахуванням зміни клімату.

Цей напрям передбачає впровадження таких заходів: підтримка інноваційних та екологічних технологій у сільському господарстві, спрямованих на раціональне використання земель та зменшення негативного впливу агровиробництва на довкілля; поширення використання безвідходних та екологічно безпечних технологічних процесів у сільському господарстві з метою мінімізації втрат продукції під час збирання врожаю; надання організаційно-методичної підтримки підприємствам, що відмовляються від

застосування пестицидів або обмежують їх використання лише для обробки насіння; підтримка сільськогосподарських та переробних підприємств за допомогою надання «зелених» та «кліматичних» кредитів, розвитку страхування підприємств від кліматичних, воєнних та аграрних ризиків; забезпечення наукової підтримки при розробці та впровадженні заходів з запобігання та адаптації сільського господарства до зміни клімату.

ВИСНОВКИ

Аграрний сектор відіграє ключову роль у розвитку світової економіки та у забезпеченні економічного зростання країн. Сільське господарство є важливим чинником продовольчої безпеки та одним з основних джерел зайнятості у країнах, що розвиваються. Країни використовують сільськогосподарські ресурси для експорту, що генерує доходи від зовнішньої торгівлі та сприяє розвитку економіки. Аграрний сектор є важливим джерелом сировини для харчової, текстильної, хімічної та інших галузей промисловості. Загалом, аграрний сектор виступає як важливий стимулятор економічного зростання та соціального розвитку як у високорозвинених країнах, так і країнах, що розвиваються.

Міжнародна конкурентоспроможність аграрного сектора залежить від конкурентного середовища, структурних та динамічних складових аграрного сектора та пов'язаних з ним галузей переробної промисловості. Основними факторами конкурентоспроможності аграрного сектору економіки є: обсяги продаж на внутрішньому та зовнішньому ринках, продуктивність та ефективність виробництва, доступність інвестицій, інноваційність та використання нових методів господарювання. Міжнародна конкурентоспроможність аграрного сектора економіки формується під впливом ділових, структурних і системних детермінант.

Загальна методика дослідження зовнішньої торгівлі країни аграрною продукцією передбачає вивчення динаміки та структури експорту та імпорту. Динаміку основних показників торгівлі аграрною продукцією досліджують за допомогою розрахунку абсолютного темпу приросту, відсоткової зміни, відносного темпу приросту. Оцінка структурних змін в зовнішній торгівлі передбачає аналіз змін товарної структури експорту та імпорту. З метою визначення швидкості та інтенсивності змін у товарній структурі аграрного експорту застосовують методику оцінки структурних зрушень на основі розрахунку лінійного коефіцієнта абсолютних структурних змін, відносного коефіцієнта абсолютних структурних змін, індексу Рябцева.

Основні динамічні характеристики зовнішньої торгівлі України аграрною продукцією полягають у наступному: скорочення обсягів експорту в умовах повномасштабної війни у 2022-2023 рр.; істотне перевищення експорту над імпортом, що забезпечувало позитивне сальдо у торгівлі аграрною продукцією; зростаюча динаміка експорту продукції рослинного походження, жирів та олій тваринного та рослинного походження упродовж 2015-2021 рр. та скорочення поставок після початку повномасштабної війни; збільшення експорту продуктів тваринного походження у 2015-2022 рр. незначне його скорочення у 2023 р.; зростаюча динаміка експорту готових харчових продуктів у 2015-2021 р., зменшення експорту у 2022 р. та його зростання у 2023 р.

У структурі аграрного експорту переважали зернові культури, жири і олії тваринного і рослинного походження, насіння і плоди олійних рослин. Незважаючи на істотні коливання часток окремих товарних груп в аграрному експорті України в окремі періоди, структура експорту є сформованою, а зміни, які відбуваються, відображають реакцію експортерів на виклики зовнішнього середовища. Структура аграрного експорту найбільше змінилася у 2021-2022 рр., що було зумовлено повномасштабним вторгненням російських військ в Україну. Проте, ці зміни хоча й були істотними, але не призвели до значних відмінностей структури у 2022 р. порівняно зі структурою 2021 р.

Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну стало основним джерелом загроз, які впливають на діяльність сільськогосподарського сектору економіки та визначають обсяги і структуру аграрного експорту нашої країни упродовж 2022-2023 рр. Активні бойові дії, мінування сільськогосподарських угідь, боєприпаси, що не вибухнули, хімічне зараження – все це призвело до скорочення сільськогосподарських угідь. Руйнування логістичних маршрутів зумовило зростання вартості транспортування зерна та іншої сільськогосподарської продукції на зовнішні ринки і підвищило витрати на імпорт. Постачання української аграрної продукції через сусідні країни ЄС є постійним джерелом суперечок, що викликає сильні протести фермерів у Польщі, Словаччині, Угорщині. Можливості подальшого розвитку аграрного

сектора України та відновлення його експортного потенціалу в умовах війни пов'язані із розробкою та реалізацією інституційних змін в межах національної стратегії економічного розвитку. Функціонування підприємств аграрного сектора істотною мірою залежить від доступності дешевих кредитів, від обсягу залучених інвестицій, транспортної та складської інфраструктури, загальних умов ведення бізнесу в країні.

Механізм забезпечення експорту аграрної продукції з України в умовах війни повинен включати такі інструменти: забезпечення розмінування сільськогосподарських земель та об'єктів аграрної інфраструктури; проведення рекультивації земель сільськогосподарського призначення, які постраждали внаслідок бойових дій; державна допомога та залучення грантових коштів міжнародних організацій для відновлення та модернізації виробничих фондів аграрних підприємств, які були зруйновані внаслідок бойових дій; децентралізація сільського господарства України, підвищення адаптивності аграрних підприємств до ризиків та загроз; інформаційна, консалтингова та організаційна підтримка аграрних підприємств; фіскальні та фінансові інструменти (податкові пільги; надання адресного фінансування у формі грантів; компенсація відсотків за кредитами; запровадження фінансових програм з часткового відшкодування інвестицій; впровадження програм зі страхування діяльності та майна аграрних підприємств від воєнних ризиків); лібералізація торгівлі України з ЄС, покращення умов торгівлі з іншими країнами, сприяння експортерам щодо пошуку та забезпечення виходу на нові міжнародні ринки; підтримка сільськогосподарських та переробних підприємств за допомогою надання «зелених» та «кліматичних» кредитів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bournaris Th., Moulogianni Ch., Arampatzis S., Kiomourtzi F., Wascher D.M., Manos B. A knowledge brokerage approach for assessing the impacts of the setting up young farmers policy measure in Greece. *Environmental Impact Assessment Review*. 2016. Vol. 57. P. 159-166.
2. Alston J. M., and Pardey Ph. G. Agriculture in the Global Economy. *The Journal of Economic Perspectives*. 2014. Vol. 28 (1). pp. 121–146.
3. Barrett C., Carter M., & Timmer P. A Century-Long Perspective on Agricultural Development. *American Journal of Agricultural Economics*. 2010. Vol. 92(2). P. 447–468.
4. Rohne T., E. The Role of Agriculture in Economic Development. In: *Agriculture for Economic Development in Africa*. Palgrave Macmillan, 2022.
5. Mundlak, Y., Larson, D., & Butzer, R. Agriculture Dynamics in Thailand, Indonesia and the Philippines. *Australian Journal of Agricultural and Resource Economics*. 2004. Vol. 48(1). P. 95–126.
6. World Development Report 2008: Agriculture for Development. The World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/ba969388-b5eb-5155-b8f2-6d323a6e5a52>.
7. Africa Agriculture Status Report: Catalyzing Government Capacity to Drive Agricultural Transformation. 2018. Issue 6. Alliance for a Green Revolution in Africa (AGRA). <https://agra.org/wp-content/uploads/2018/10/AASR-2018.pdf>.
8. Andersson, M., & Rohne Till, E. Between the Engine and the Fifth Wheel: An Analytical Survey of the Shifting Roles of Agriculture in Development Theory. In: V. Pinilla & H. Willebald (Eds.), *Agricultural Development in the World Periphery: A Global Economic History Approach*. Palgrave Macmillan, 2018.
9. Anderson K. Distorted Agricultural Incentives and Economic Development: Asia's Experience. *The World Economy*. 2009. Vol. 32(3). P. 351–384.
10. Adelman I. Beyond Export-Led Growth. *World Development*. 1984. Vol. 12(9). P. 937–949.

11. Collier, P., & Dercon, S. African Agriculture in 50 Years: Smallholders in a Rapidly Changing World? Background paper for the Expert Meeting on How to Feed the World in 2050. FAO, 2009.

12. Lains, P., & Pinilla, V. Introduction. In P. Lains & V. Pinilla (Eds.), *Agriculture and Economic Development in Europe Since 1870*. Routledge, 2009.

13. Diao, X., Hazell, P., & Thurlow, J. The Role of Agriculture in African Development. *World Development*. 2010. Vol. 38(10). P. 1375–1383.

14. Wiggins S., Sabates-Wheeler, R., & Yaro, J. Rural Transitions, Economies and Rural–Urban Links. APRA Working Paper 11. 2018. Future Agricultures Consortium.

15. Haggblade, S., Hazell, P., & Reardon, T. (Eds.). *Transforming the Rural Nonfarm Economy: Opportunities and Threats in the Developing World*. Published for the International Food Policy Research Institute. The John Hopkins University Press, 2007.

16. Apostolidou I., Mattas K., Loizou E., Michailidis A. Agriculture's Role in Economic Growth: An Exploratory Study Among Southern and Northern EU Countries. In: *EU Crisis and the Role of the Periphery*. Springer, 2015.

17. Lichtfouse E., Navarrete M., Debaeke Ph., Souchere V., Alberola C., Menassieu J. Agronomy for sustainable agriculture. A review. <https://link.springer.com/article/10.1051/agro:2008054>.

18. Ragkos A., Koutsou S., Tsivara T., Manousidis T. The livestock production system of the Muslim minority in Northern Evros, Greece. In: Kyriazopoulos A.P. (ed.), López-Francos A. (ed.), Porqueddu C. (ed.), Sklavou P. (ed.). *Ecosystem services and socio-economic benefits of Mediterranean grasslands*. Zaragoza: CIHEAM, 2016. p. 341-344.

19. Blandford D. and Hill B. Policy reform and adjustment in the agricultural sectors of developed countries. https://www.researchgate.net/publication/296518938_Policy_reform_and_adjustment_in_the_agricultural_sectors_of_developed_countries.

20. Gardner B. L. Causes of rural economic development. *Agricultural Economics*. 2005. Vol. 32(1). P. 21-41.

21. Darnhofer I., Bellon S., Dedieu B. & Milestad R. Adaptiveness to enhance the sustainability of farming systems: a review. *Agronomy for Sustainable Development*. 2010. Vol. 30. p. 545–555.

22. Tiffin, R., & Irz, X. Is Agriculture the Engine of Growth? *Agricultural Economics*. 2006. Vol. 35. P. 79-89.

23. Daan L. Ooms and Jack H. M. Peerlings Effects of EU dairy policy reform for Dutch dairy farming: a primal approach using GMM estimation. *European Review of Agricultural Economics*. 2005. Vol. 32(4). P. 517-537.

24. Olper, A., Fałkowski, J. and Swinnen, J. Political reforms and public policies: Evidence from agricultural and food policy. *World Bank Economic Review*. 2014. Vol. 28 (1). P. 21–47.

25. Bournaris Th. and Manos B. European Union agricultural policy scenarios' impacts on social sustainability of agricultural holdings. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*. 2012. Vol. 19(5). P. 426-432.

26. Psaltopoulos D., Balamou E., Skuras D., Ratering T., Sieber S. Modelling the impacts of CAP Pillar 1 and 2 measures on local economies in Europe: Testing a case study-based CGE-model approach. *Journal of Policy Modeling*. 2011. Vol. 33(1). P. 53-69.

27. Osamor, I. P., Akinlabi, H., & Osamor, V. C. An Empirical Analysis of the Impact of Globalisation on Performance of Nigerian Commercial Banks in PostConsolidation Period. *European Journal of Business and Management*. 2013. Vol 5 (5). pp. 37 – 45.

28. Kharlamova, G., & Vertelieva, O. The International Competitiveness of Countries: Economic-Mathematical Approach. *Economics & Sociology*. 2013. Vol. 6(2). pp. 39-52.

29. OECD. (2016). Agricultural trade. The changing landscape of agricultural markets and trade. <https://www.oecd.org/agriculture/topics/agricultural-trade/>.

30. Valenzo M., Galeana E., & Martínez J. Competitividad y Supply Chain Management en la Industria Exportadora de Aguacates en Mexico. *Revista Internacional Administracion & Finanzas*. 2015. Vol. 8 (2), pp. 1-19.

31. Yu-Jie Feng. (2008). Evaluating the Competitiveness of Agricultural Products in International Trade based on Fuzzy Analytic Hierarchy Processes. URL: <https://www.sciencepublishinggroup.com/article/10.11648.j.ijaas.20220803.13>.

32. Sachhithra, K., & Sajeev, G. Comparative advantage in international trade: A study Based on leading Exports in Sri Lanka. *Kelaniya Journal of Management*. 2014. Vol.1(2). P. 51-85.

33. Valenciano J. P., Giancinti M. A., and Uribe J. Revealed Comparative Advantage and Competitiveness in Pear. *Food System Dynamics*. 2012. Vol. 3 (1). P. 1-10.

34. FAO. The Role of Agriculture in the Development of Least-Developed Countries and Their Integration into the World Economy; Food and Agriculture Organization of the United Nation: Rome, Italy, 2002.

35. Meijerink, G.; Roza, P. The Role of Agriculture in Development. Markets, Chains and Sustainable Development Strategy and Policy Paper no. 5. Stichting DLO: Wageningen, The Netherlands, 2007.

36. Arisoy H. Impact of agricultural supports on competitiveness of agricultural products. *Agricultural Economics*. 2020. Vol. 66. P. 286–295.

37. Birovljev J., Četković B., Vukmirović G. Prospects of improving the competitiveness of Serbian agriculture in (re) industrialization process. *Ekonomika Preduzeća*. 2013. Vol. 61. P. 364–372.

38. Porter M. E. *Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors*. The Free Press. A Division of Macmillan Inc.: New York, 1980.

39. Schaper, C., Deimel M., Theuvsen L. Determinanten der Wettbewerbsfähigkeit „Erweiterter Familienbetriebe“ - Ergebnisse einer Betriebsleiterbefragung. *German Journal of Agricultural Economics*. 2011. Vol. 60. P. 36–51.

40. Irewole O. E., Arévalos E. A. Factors That Determine International Competitiveness of Agricultural Products in Latin America 1990-2020. *International Journal of Applied Agricultural Sciences*. 2022. Vol. 8. No. 3. pp. 121-132.

41. Medeiros V., Godoi L. G., Teixeira E. C. Competitiveness and its determinants: a systemic analysis for developing countries. <https://repositorio.cepal.org/bitstreams/9d3e2709-5d9b-4530-ab49-7cafff358f01/download>.

42. Nowak A. and Róžańska-Boczula M. The Competitiveness of Agriculture in EU Member States According to the Competitiveness Pyramid Model. *Agriculture*. 2022. Vol. 12(1). 28. <https://doi.org/10.3390/agriculture12010028>.

43. Huang, H., M. von Lampe, and F. van Tongeren. Climate Change and Trade in Agriculture. *Food Policy*. 2011. Vol. 361. P. 9–13.

44. Dela Torre, D. M. G., J. Gao, and C. Macinnis-Ng. Remote Sensing-Based Estimation of Rice Yields Using Various Models: A Critical Review. *Geo-Spatial Information Science*. 2021. Vol. 24(4). P. 580–603.

45. Пахуча Е. В., Філімонов Ю. Л., Лещенко Л. О. Структурні зміни зовнішньої торгівлі України аграрною продукцією. *Ефективна економіка*. 2019. № 3. – URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6962>.

46. Захарова О.В. Міжнародна економічна статистика: навчальний посібник. Маріуполь: МДУ, 2014. 148 с.

47. Yifru T. Impact of Agricultural Exports on Economic Growth in Ethiopia: The Case of Coffee, Oilseed and Pulses (No. 243473). Collaborative Master's Program in Agricultural and Applied Economics. 2015.

48. Дзяд О. В., Гордієнко О. О. Зовнішня торгівля сільськогосподарськими товарами України в контексті угоди про асоціацію з ЄС. *Ефективна економіка*. 2020. № 12. – URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8397>.

49. Сегеда С. А. Аграрно-продовольча продукція в товарній структурі зовнішньої торгівлі України. *Економіка АПК*. 2019. Т. 26. № 2. С. 73-83.

50. Товарна структура зовнішньої торгівлі України. Державна служба статистики України.

https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2023/zd/tsztt/arh_tsztt2023_u.html.

51. Романова Т. В. Інтегральні показники оцінювання структурних зрушень в економіці. Економіка і регіон. 2016. № 6 (61). С. 20-27.

52. Коломицева О. В. Економічна оцінка структурних зрушень у соціально-економічних системах. Бізнес Інформ. 2011. №6. С. 153-155.

53. FAOSTAT. Top 20 Country, Export quantity of Wheat. https://www.fao.org/faostat/en/#rankings/countries_by_commodity_exports.

54. Glauber J. Ukraine and global agricultural markets two years later. URL: <https://www.ifpri.org/blog/ukraine-and-global-agricultural-markets-two-years-later>.

55. Цього року аграрії планують більше посіяти сої та цукрового буряка, - опитування Мінагрополітики. URL: <https://minagro.gov.ua/news/u-minahropolityky-sprohnozuvaly-obsiahy-posivnykh-ploshch-pid-iari-kultury>.

56. Микола Сольський про посівну кампанію та ситуацію з продовольством в Україні. URL: <https://minagro.gov.ua/news/mikola-solskij-pro-posivnu-kampaniyu-ta-situaciyu-z-prodovolstvom-v-ukrayini>.

57. Рентабельність операційної та всієї діяльності великих та середніх підприємств за видами економічної діяльності у 2022 р. https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/fin/fin_new/arh_ro_ved_u.htm.

58. Урожай-2024: попередні прогнози. Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3827456-urozaj2024-poperedni-prognozi.html>.